Oláh Róbert

KÁLVIN MŰVEI A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGI KÖNYVTÁRAKBAN

A történelmi Magyarország területén fellelhető Kálvin-művekről eddig több kisebb tanulmány született. Egy adott intézménytípust vizsgálva, egy konferencia-kötet tanulmányai a pápai[1]-, a pataki[2]- és a debreceni[3] kollégiumban található Kálvin-irodalomról tudósítottak. A reformátor születésének 500. évfordulójára megjelent kötetben Hörcsik Richárd (írásának hatodik fejezete) a 16. századi tulajdonosokra koncentrált,[4] Ősz Sándor Előd pedig 14 erdélyi gyűjteményben 251 kötetet vizsgált meg autopszia alapján, különös figyelmet fordítva az egykori possessorokra és a margináliákra.[5] Emellett a szakirodalomban szétszórt adatokra hagyatkozhattunk.[6] Az alábbiakban az 1979-ben indult *Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozat 23 kötetében[7] közölt több mint 2.000 könyvjegyzéket alapul véve szeretném bemutatni Kálvin műveinek hazai elterjedését.

A Magyar Országos Közös Katalógus Régi Nyomtatványok Tagozatában (MOKKA-R)[8] zajló katalogizálás eredményeképpen könnyebben áttekinthető lesz a kora újkorból fennmaradt könyvállomány. Segítségével a következő évtizedekben várhatóan feltárulnak majd a különböző régi könyves gyűjtemények, gazdagodnak majd a jelen tanulmányban kizárólag a forrásokból me-

[1] Köntös László, *Kálvin-irodalom a Pápai Tudományos Gyűjteményekben = Honnan - hová?: Kálvin-konferencia, Balatonfüred 1995. április 4-6.*, szerk. Márkus Mihály, Karasszon István, Bp., 1996, 117–128. (A továbbiakban: Köntös László, 1996, illetve *Honnan – hová?*, 1996.)

[2] Szentimrei Mihály, *Kálvin-irodalom a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában* = Uo., 129–132.

[3] Fekete Csaba, *Calvin irodalom a Debreceni Református Kollégiumban* = Uo., 95–128. (A továbbiakban: Fekete Csaba, 1996.)

[4] Hörcsik Richárd, *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója = Kálvin időszerűsége: tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, szerk. Fazakas Sándor, Bp., 2009, 26–29. (A továbbiakban: Hörcsik Richárd, 2009, valamint *Kálvin időszerűsége*… 2009.)

[5] Ősz Sándor Előd, *Kálvin kötetek a régi erdélyi könyvtárakban*. Lásd e kötetben. A szerzőnek köszönhetően a megjelenés előtt olvashattam a munkapéldányt. (A továbbiakban: Ősz Sándor Előd, 2011.)

[6] Dankanits Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, 1974; Bucsay Mihály, *Kálvin jelenléte Magyarországon 1544-1944*, Theologiai Szemle, 1979, 275–281.

[7] A sorozat köteteinek tételes felsorolását lásd a tanulmány végén.

[8] http://www.eruditio.hu/mokka-r/

ríthető adatokra felépített megállapítások és következtetések. Ez a két halmaz inkább kiegészíti, mintsem kölcsönösen lefedné egymást. A pusztulás mértékére jellemző, hogy az erdélyi jegyzékeken szereplő 120 tételből ma mindössze 15 található meg valamelyik gyűjteményben[9], a kötetek körülbelül 90%-a elveszett az idők folyamán. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az 1750 előtt nyomtatott régi könyvek nagyobb hányada csak 1750 után került a magyarországi kultúra vérkeringésébe. Így sokszorosan felértékelődnek a levéltári források.[10]

A magyar könyves kultúra múltját áttekintve többen szóltak már Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordításáról és a Méliusz Juhász Pétertől Debrecenben, illetve a Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelyében megjelent magyar nyelvű Genfi kátékról. Apáczai Csere János művei között számon tartanak még egy tizenkettedrét alakú amsterdami „Catechismus secundum dogmata Calvini"-t[11], ám ennek példányát nem ismerjük. Mégis, a hazai szerény könyvtermés sokkal kevésbé volt meghatározó a múltbeli magyarországi könyvtárak életében, mint a különböző csatornákon keresztül Európából beszerzett nyomtatványok. A könyvjegyzékek elemzése során felszínre kerülnek a külföldön megjelent művek, s ezáltal új részleteket ismerhetünk meg Kálvin művelődésünkre gyakorolt hatásából is.

A jegyzékek jellegzetességei

Ahogyan azt már többször megállapították, egy adott mű jelenléte a könyvjegyzéken (legyen az hagyatéki összeírás, elolvasandó vagy beköttetendő könyvek listája, olvasói használatra szánt katalógus, kölcsönzési jegyzék) nem jelenti automatikusan azt, hogy valóban elolvasták. Az európai átlagnál kisebb hazai könyvtárak esetében joggal feltételezhetjük, hogy a megszerzett munkákat használták is. Elődeink a felvilágosodás koráig az esetek nagy többségében nem reprezentációs, hanem praktikus céllal vásároltak könyvet. Ennek fényében kell megfogalmaznunk Kálvin magyarországi recepciójának sajátosságait is.

A vizsgálat ezúttal Kálvin műveire koncentrál, ugyanakkor szólni kell arról, hogy velük párhuzamosan a korabeli jegyzékeken jelen van a Kálvinnal vitázó irodalom is. A Theodor Beza által szerkesztett életrajz[12] tanúsága szerint Kálvin életében jelentős szellemi erőfeszítést igényelt a folyamatosan megújuló támadásokra szánt válaszok megírása – könyvben és levélben egyaránt. Meg-

[9] Ősz Sándor Előd, 2010.

[10] Monok István, *Könyvtárak és könyvolvasás 1526–1750*, Iskolakultúra 1997/5, 17–22.

[11] Bán Imre, *Apáczai Csere János*, reprint, Bp., 2003, 487.

[12] Béza Tódor, *Kálvin János élete*, ford. Rácz Kálmán, Pápa, 1908. (Kálvin János művei, Kálvin János kisebb értekezései, II, 7)

szólaltak vele szemben katolikusok, evangélikusok, antitrinitáriusok, rajongó szabadgondolkodók, de még saját református hitsorsosai közül is többen. Itt csak Guilielmus Reginaldus *Calvino-Turcismus*ára[13] és Aegidius Hunnius *Calvinus Judaizans*ára[14] utalnék. Hasonló mennyiségben fordul elő a helvét oldalról érkező apologetikus irodalom – gondoljunk csak Szegedi Dániel *Itinerarium catholicum*ára[15]. Ezek a polémiukus művek jelen vannak az adattári jegyzékeken is, feltárásuk szintén sokat elárulna a hazai Kálvin-recepcióról.

Jellemző továbbá a helvét irányú reformációt közvetítő református teológusok, mint Beza, Bullinger, Petrus Martyr, Pareus vagy Alsted műveinek jelenléte, valamint a Kálvin *Institutió*ján alapuló, vagy egyenesen abból kivonatolt művek, mint Philipp Ludwig Piscator *Aphorismi*ja[16].

A jegyzékeken Johannes Calvinus neve alatt felvett *Lexicon juridicium* nem Kálvintól származik. Bár maga is végzett jogász volt, nem ismerünk tőle ilyen tárgyú írást. A heidelbergi jogászprofesszor, Johannes Kahl (1550–1614)[17] latin névalakja megegyezik Kálvinéval, római jogi lexikonát a 18. század közepéig számos alkalommal kinyomtatták, példányai Magyarországon is fellelhetőek.

A vizsgált összeírásokban ezerféleképpen találkozhatunk Kálvin életművével. Néhol egészen bizonytalan az azonosíthatóság: „Calvinus Janos könyve"[18], „opus Calivini"[19], „Egy Calvinus fl. 1. d. 85."[20] Más alkalmakkal az összeírók megelégedtek a gerincen olvasható, vagy a címlapról kiragadott néhány szavas leírásokkal: „Praelectiones Calvini in libros prophetarum"[21], „Calvini commentarius in Puncta et Psalmos"[22], „Institutiones Calvini"[23]. Ritkán adták meg a kötet kiadási adatait vagy méretét. A hagyatékon osztozó örökös, a kollégiumi könyvtáros diák vagy a magánkönyvtár tulajdonosa ennyiből is könnyűszerrel eligazodott. A kiadások azonosítására alkalmas adatokkal magánkönyvtárak esetében csak ritkább esetekben találkozunk. Ilyenek a művelt

[13] Balázs Mihály, *Az Öt szép levél 1609-ben* = Uő, *Felekezetiség és fikció*, Bp., 2006, 193–216.

[14] Ken Schurb, *Sixteenth-Century Lutheran-Calvinist Conflict on the Protevangelium*, Concordia Theological Quarterly, Vol. 54, No. 1, January 1990, 31–33.

[15] Heltai János, *Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról (Az Itinerarium Catholicum valódi szerzője) = Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerk. Bessenyei József et al., Miskolc, 2001, 236–241.

[16] P. Vásárhelyi Judit, *A Vizsolyi Biblia elöljáróbeszéde mint vitairat = „Tenger az igaz hitrül valú egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...": tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, 2005, 35. (A továbbiakban: P. Vásárhelyi Judit, 2005.)

[17] *Allgemeines Gelehrten-lexicon*, hrsg. von Christian Gottlieb Jöcher, Leipzig, 1750, I, 1582–1583.

[18] *Adattár* 11. 242. (Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat köteteinek pontos leírását lásd a tanulmány végén.)

[19] *Adattár* 13. 57.

[20] *Adattár* 16/2. 18.

[21] *Adattár* 13/4. 88.

[22] *Adattár* 14. 367.

[23] *Adattár* 16/2. 66.

értelmiség, Hans Dernschwam felvidéki bányatiszt[24], Zsámboky János orvos, történetíró[25], Miskolci Csulyak István zempléni református esperes[26], Bél Mátyás pozsonyi lelkész és tanár[27] jegyzékei. Az intézmények esetében sem ragaszkodtak feltétlenül a pontos leírásokhoz. Néhány református kollégium (Marosvásárhely 1707[28], Debrecen 1738[29]), evangélikus részről pedig a nagyszebeni káptalan 18. századi katalógusai[30] jelentenek kivételt. A tételek részletezése sem következetes, mint ahogy nem is lehet azt elvárni több különböző leírónál. Néhol kötetenként vették fel Kálvin összes művét, máshol elintézték egy „opera omnia" megjegyzéssel. Ez tovább nehezíti a számszerű összegzést. Mint ahogyan az ugyanazon intézmény állományáról eltérő időben készült katalógusok (Sárospatak 1623, 1625, 1660, 1726, Debrecen 1706, 1738, Brassó 1575, 1604-19, 1668, 1705) összevetése is. Nem mindig tudni pontosan, melyik példány az újonnan bekerült, melyiket selejtezték vagy veszett el.

A jegyzékek teljes körű elemzésére nem vállalkozhattam, így csak helyenként vontam le a könyvtárak egészére kiterjedő következtetéseket – mindig Kálvin műveinek jelenlétével kapcsolatban.

Az időhatárok kényszerűségből születtek. Az 1750 után néhány évvel összeírt könyvek, amelyeket évtizedekkel korábban is beszerezhettek a tulajdonosok, már nem kerültek be az Adattárakba, így itt sem szerepelnek. Ha a jövőben megjelenne az 1750 utáni könyvjegyzékek kritikai kiadása, abban is lenne mit keresnie a reformáció korát kutatóknak.

Az Adattárak esetében a lábjegyzetekben megadott oldalszámok nem a jegyzékek egészére vonatkoznak, hanem – megkönnyítve az olvasó helyzetét – a hivatkozott jegyzékek azon oldalaira, ahol az adott jegyzéken megtalálható Kálvin valamelyik írása.

Milyen nyelven szólt Kálvin a magyarországi olvasóhoz?

Humanista műveltségéből, és jogi végzettségéből fakadóan Kálvin nehezen szakadt el a latin nyelvtől. Francia anyanyelvű levelezőpartnereivel is inkább latinul érintkezett, akár elvont teológiai vagy egyházszervezési kérdésekről, akár hétköznapi eseményekről volt szó. Műveit maga fordította franciára. Bár a modern francia próza születésére gyakorolt hatása közismert, igen szerényen úgy vélekedett, hogy „nagyon is meglehet, hogy a francia fordítás né-

[24] *Adattár* 12/1.

[25] *Adattár* 12/2.

[26] *Adattár* 13. 63–66.

[27] *Adattár* 13/2. 189.

[28] *Adattár* 16/2. 99–111.

[29] *Adattár* 19/2. 26–225.

[30] *Adattár* 16/4. 423–479.

mely helyeken kevésbé érthető – különösen a köznép számára –, mint az én eredeti latin szövegem." Másképpen is szólt olvasójához, ha az ókori klaszszikusok nyelvén tehette: „sokkal nagyobb gondossággal szoktam írni azok számára, akik latinul értenek" – vallotta 1546-ban.[31] Franciául előadott igehirdetései és traktátusai sem eredeti nyelven, hanem latin és német fordításban jutottak el a kelet-európai országok protestánsaihoz. Magyarországon 1844-ig a latin volt az államnyelv, a tudomány és az oktatás nyelve, az élő idegen nyelvek tanítása jobbára csak a 18. század végén kezdett elterjedni. A protestáns lelkészeknek nem okozott gondot klasszikus nyelveken olvasni, így évtizedekkel Szenci Molnár Albert fordítása előtt ismerhették Kálvin *Institutió*ját és más műveit. A latin nyelv elsajátítása a nevelési törekvések középpontjában állt, sőt a nyelvismeret erősítésére a kollégiumokban tiltották a diákok közötti magyar beszédet.[32]

Amennyiben a szűkszavú leírásokból indulunk ki, egy francia (az *Epistre au tres chrestien Roy de France* Zsámbokynál) és egy görög nyelvű kátéfordítást (*Rudimenta fidei Christianae Graece*, szintén Zsámbokynál), hat német nyelvű művet (4 *Institutio*, 1 prófétákhoz írott kommentár, 1 *Calvini vom papstlichen heiligtumb* című irat), 11 magyarra fordított *Institutió*t és a Tótfalusinál szintén magyarul megjelent Genfi kátét azonosítottam, mint nem latin nyelvű kiadást. A forrásokban található néhány szavas címleírások alapján nem mindig lehet biztosan eldönteni, hogy milyen nyelvű kiadásról van szó, hiszen egy német vagy magyar nyelvű kötetet az összeíró latinul is megadhatott, és viszont. Gróf Teleki Mihály (1634–1690), I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem tanácsosa és generálisa könyvtárának katalógusában például olvashatunk „Calvinus Janos munkaja Moses öt könyvirol."[33] Ilyen magyar nyomtatványt nem ismerünk, Kálvin latin nyelvű bibliamagyarázatáról készült a leírás. Az *Institutio* német nyelvű fordítása, az *Institutio Christianae Religionis, Das ist Underweisung Christlicher Religion in vier Bücher verfasset* négy alkalommal jelenik meg a forrásokban.[34] Az összesen 141 *Institutio*-példány viszont, ahol nem jelölték meg a kötet nyelvét, nem feltétlenül volt mind latin. A németül megjelent könyveknél gyakran előfordult, hogy kaptak egy rövid latin címet, amit alább részleteztek egy hosszú német változatban. Inventáláskor többnyire a címlap első néhány

[31] Jean-Francois Gilmont, *A reformáció és az olvasás = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, Bp., 2000, 244. (A továbbiakban: Jean-Francois Gilmont, 2000.)

[32] Igaz ez akkor is, ha a protestáns kollégiumokban – éppen a vallással kapcsolatos stúdiumoknak, a magyar nyelvű igehirdetésnek köszönhetően – nagyobb volt az anyanyelv szerepe, mint a neveléstörténeti irodalom korábban feltételezte. Gáborjáni Szabó Botond, *A magyar tanítási nyelvre való áttérés a Debreceni Református Kollégiumban*, Debreceni Szemle, 2005/2, 271–279.

[33] *Adattár* 16/3. 151.

[34] A forrásokban „Teutsch" (*Adattár* 16/4. 170., *Adattár* 18/1. 119.), vagy „Germanica" (*Adattár* 18/2. 253.) megjegyzéssel lajstromozták őket, csak egy alkalommal szerepelt „Vnderweisung"-ként (*Adattár* 18/1. 134.).

szavát vették figyelembe, vagy rosszabb esetben megelégedtek a gerincen szereplő felirattal. Így jobbára a hosszú, kiadásra történő beazonosításra alkalmas címből csak a latin kezdete maradt, az „Institutio". Ez félrevezető, hiszen a mű nyelve valójában német volt. Azt is tudjuk, hogy más szász városokkal szemben Besztercén szinte kizárólag német nyelvű munkákat tartalmaznak a jegyzékek.[35] Besztercén 9 Kálvin-művet írtak össze latin cím alatt, melyekről nehezen hihető, hogy mind latin lett volna.[36] A 241 kommentár-tételből mindössze egy esetben jelezték, hogy német nyelvű a kiadás.

Annyi bizonyos, hogy a magyarországi könyvtárak polcain sorakozó kötetek nagyobbrészt nem az olvasó anyanyelvén, magyarul vagy németül, hanem a kora újkori tudományosság és diplomácia közvetítő nyelvén, latinul szólaltak meg. Feltehetően több magyar *Institutió*nak is lennie kellene a jegyzékeken, de ugyanazt a jelenséget láthatjuk a rejtőzködésük mögött, mint a német kiadványok esetében.

Melyek voltak Kálvin legtöbbet olvasott művei?

Kálvin művei után kutatva 147 könyvjegyzéken mintegy 480 tételt találtam. Ez a statisztikai tanulságokat figyelembe véve az egykor fellelhető példányszám töredéke lehet csak. Több ezer kötetet feltételezhetünk, valamint azt is, hogy a műfaji arányok nagyjából állandóak maradtak. Felvetődik a kérdés, hogy ez a mennyiség hogyan viszonyul más korabeli szerzőkhöz. Kortársai közül a tankönyveivel (latin és görög nyelvtan, retorika, dialektika, fizika, történelem) hihetetlen népszerűségnek örvendő Philipp Melanchthon jóval gyakrabban jelenik meg a hazai könyvtárakban. Kálvin szűkebb körben publikált mint a „Praeceptor Germaniae" (Seneca *De Clementia* című munkájáról írott tanulmányát leszámítva kizárólag teológiai művei jelentek meg), így nem meglepő, ha általában messze elmarad tőle. Ugyanakkor ez az arány a református kollégiumok többségénél (ahol a 16–17. században szintén Melanchthon könyveiből tanítottak) vagy kiegyenlítődik, vagy Kálvin javára fordul. Kivételt képez a nagykőrösi kollégium 1712. évi katalógusa, ahol 5 Melanchthonnal szemben egyetlen Kálvin-mű sincs. [37]

Nagy Barna, a 20. század elismert Kálvin-kutatója szerint „csak félig ismeri Kálvint, aki csak az Institutiót ismeri, de az Institutiót is félreismeri, aki az írásmagyarázó Kálvint, az exegetát és igehirdetőt nem ismeri"[38]. Bár az *Institu-*

[35] Verók Attila, *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai = A könyves műveltség Erdélyben*, szerk. Bányai Réka, Marosvásárhely, 2006, 39. (A továbbiakban: Verók Attila 2006.)

[36] *Adattár* 16/4. 6–7.;12.; 28.; 40.; 65.; 93.; 136.

[37] *Adattár* 19/2. 245–248.

[38] Bihary Mihály, *A magyar Kálvin-fordítások története = Honnan – hová?* 1996, 45.

*tió*t tartják főművének (mint ahogy dogmatikai értelemben az is), de Kálvin célja nem a dogmatikai alapvetés volt, hanem Isten igéjének hirdetése. A reformátorok közös alapelve, a „Sola Scriptura" alapján Kálvin is a Bibliában találta meg a hit érvényes forrását és fundamentumát. Martin Lutherhez, Ulrich Zwinglihez, Heinrich Bullingerhez és Martin Bucerhez hasonlóan gyakorolta a folytatólagos exegetikai írásmagyarázatot. A kommentárok egy része hallgatóközönség előtt, élő szóban hangzott el, amit gyorsírással lejegyeztek, majd ennek javított változatát kapta meg Kálvin, amit saját kezűleg korrigált. A többit íróasztal mellett, vaskos fóliánsokból merítve, tömören és velősen fogalmazta meg. Csak az ige magyarázatára szorítkozott, hiszen korábban az *Institutió*jában már kifejtette dogmatikai álláspontját. Kommentárjai először 1540 és 1563 között Genfben jelentek meg nyomtatásban. Kálvin forrásai között szerepeltek az egyházatyák, a skolasztikus szerzők, de legfőképpen a humanisták és a kortárs reformátorok.[39] Másokhoz hasonlóan a „Sacra Scriptura sui ipsius interpres" lutheri elvét vallotta, vagyis azt, hogy a Szentírást önmagával lehet a legjobban megvilágítani. Követőire ezzel századokra érvényes módszertani útmutatót hagyott.

Az előfordulás gyakoriságát vizsgálva Kálvin művei közül a legtöbbször, 221 alkalommal a Szentírás könyveihez írt kommentárokkal találkoztam. Közülük is kiemelkedve, negyvenháromszor a *Harmonia ex tribus Evangelistis composita…* című munkája tűnt fel.[40] Ebben a három szinoptikus evangéliumot (Máté, Márk, Lukács) együtt, míg a negyediket, Jánosét külön magyarázta.[41] A „Praelectiones" vagy „commentaria", „commentarius" megjegyzés gyakran elmaradt a tételek mellől, megelégedtek az „In quinque libros Mosis" és az „In Ezechielem", „In Danielem" formulával.

A Bibliát, amit „vaskos héjú kenyérnek" tartott, nem csak kommentárokkal világosította meg.[42] Az igehirdetés mint alapvető református tevékenység Kálvin életében és munkásságában is jelentős szerepet játszott. Közel 2.500 beszéde maradt ránk élete utolsó 15 évéből, mivel csak ekkor kezdték lejegyeztetni.[43] Béza életrajza szerint minden második héten mindennap prédikált. Még legsúlyosabb betegsége után, testében elgyengülve, orvosai tanácsa és barátai kérése ellenére sem volt hajlandó felhagyni az igehirdetéssel.[44] Nyomtatott prédikációival a vártnál sokkal ritkábban, mindössze 5 alkalom-

[39] Peres Imre, *Kálvin írásértelmezése és írásmagyarázatai = Kálvin időszerűsége…* 2009, 49–60.

[40] Egy helyen „Harmonia 4 evangelistas"-nak vették (*Adattár* 15. 8.)

[41] Pruzsinszky Pál, *Kálvin János: életrajz a református születésének négyszázados évfordulója alkalmából*, Pápa, 1909, II, 526–527. (Református egyházi könyvtár, 4) (A továbbiakban: Pruzsinszky Pál, 1909.)

[42] Jean-Francois Gilmont, 2000, 247.

[43] Csikesz Sándor, *Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei = Kálvin és a kálvinizmus: tanulmányok*, Debrecen, 1936, 235–327.

[44] *Kálvin János élete* (Béza Tódortól), ford. Rácz Kálmán, Pápa, 1909, (Kálvin János kisebb értekezései, 7), 19, 48.

mal találkoztam a jegyzékeken. A „postilla" vagy „concio" megjegyzésekkel azonosíthatjuk őket. Kálvin határozottan elkülönítette a kommentárt és a prédikációt. Műveinek egyik genfi kiadója, Jean Girard 1554-es előszavában így fogalmazott Kálvin módszeréről: „ha alkalom adódik rá, jobban szeret valamely rövid kommentárt kinyomtatni semmint a szószékről lejegyzett hosszas fejtegetésekkel megtölteni a papírt."[45] Életművében is túlnyomó többségben voltak a kommentárok a prédikációkkal szemben.

Meglepetésként olvashatjuk a „Calvinus Janos Postillaja, mellyet Molnar Albert Uram idegen Nyelvekből Magyara forditott, fl. 3." bejegyzést Várallyai István (?-1646) kassai főbíró jegyzékén.[46] Eddig ismeretlen régi magyar nyomtatványt rejtene a cím? Vagy tévedés történt a lajstromozáskor, és a *Postilla Scultetica*[47] adatait rosszul vették fel? A régi könyvek gerincén gyakran csak egy-két szó jelölte a tartalmat, így az egybekötött műveket is – ha nem egyenesen a „miscellanea" címet kapták. A kolligátum első darabja lehetett „Calvinus Janos" egyik műve, míg a második darab a *Postilla Scultetica*, vagyis a gerincen: „Postilla (…) Molnar Albert". Valószínű, hogy az inventálás során a gerincre pillantó személy egyszerűen összevonta az ott szereplő adatokat.

A Kálvin emblematikus főművének tekintett *Institutio religionis Christianae* (röviden *Institutio*) 155 alkalommal szerepelt a jegyzékeken. Ebből 11 példány biztosan a Szenci Molnár Albert fordításában 1624-ben, Hanauban megjelent *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*. Kálvin műveinek meglévő erdélyi példányai is arról tanúskodnak, hogy többen olvashatták Kálvin exegetikai munkáit, mint az *Institutió*t.[48] Lelkészeink természetesen latinul is értették azt.

Mivel mindössze 18 esetben ismerjük a jegyzéken szereplő *Institutió*k kiadási helyét, így messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le az adatokból. Egyetlen leideni példány kivételével mindegyiket Genfben nyomtatták 1550 és 1656 között. A könyvméretet figyelembe véve megjegyezhetjük, hogy a nyolcadrét és negyedrét alakúak nagyjából egyenlő arányban vannak jelen, a fóliók az összes kötet ötödét teszik ki.

Kálvin előszavában egyértelműen leszögezte, hogy munkáját szilárd dogmatikai alapnak, további írásaihoz önmagának nyújtott segédeszköznek szánta: „…a vallás teljes egészét felölelem itt, minden részeivel egyetemben (...) mintegy megegyengetvén az utat, ha ezután a Szentíráshoz magyarázatokat adok ki, mivel nem lesz szükségem arra, hogy a hitcikkek felől hosszú előadásokat tartsak, s a bizonyító helyekre is kitérjek, mindig röviden végzek azokkal."[49] A jól sikerült kézikönyvet a 16. század végén tananyagként oktat-

[45] Jean-Francois Gilmont, 2000, 262.

[46] *Adattár* 15. 36.

[47] Abraham Scultetus (1566–1624) heidelbergi udvari lelkész *Die Kirchenpostille...* című művét Szenci Molnár Albert ültette át magyarra *Postilla Scultetica* címmel (RMNy 1144).

[48] Ősz Sándor Előd, 2011.

[49] Kálvin János, *A keresztyén vallás rendszere*, ford. Ceglédi [Czeglédy] Sándor, Rábold Gusztáv,

hatták az egyes hazai iskolákban, erre bizonyíték a radnóti középfokú iskola egyik ismeretlen tanárának jegyzetelt és tabulázott példánya.[50] A 16. századi Oxfordban és Cambridge-ben a filozófiai stúdiumok végeztével a lelkészi pályára készülő hallgatókkal először ezt a művet olvastatták el. Az Erzsébet-kori lelkészeknek majdnem szóról szóra ismerniük kellett a könyvet és jól látható helyen tartani a szószéken.[51]

Több lelkészi vagy tanári hagyatékból származott *Institutio* az iskolákba, átlagosan 3-4 példányt tartottak a református kollégiumokban Sárospataktól Nagyenyedig, bizonyosan oktatás céljára. Debrecenben a legtöbbet, itt 1706-ban a labanc dúlás utáni állományrendezés során Naszályi István 3, 1714-ben Szilágyi P. István már 8, 1738-ban pedig Jánki Péter nem kevesebb mint 12 *Institutió*t írt össze könyvtáros diákként.[52]

A genfi reformátor életművének összkiadását két alkalommal nyomtatták ki az általunk vizsgált időszakban. Először 1609 és 1617 között Genfben hét kötetben, másodszor 1668–1671-ben Amsterdamban kilenc kötetben.[53] A jegyzékeken ritkán találkozunk az összkiadással egyben, vélhetően annak borsos ára miatt. Művei fólió alakú kiadásainak egy része biztosan Kálvin *Opera omniá*jának részeként érkezett hozzánk, ezek töredékei jelenhetnek meg az összeírások lapjain is. Az *Opera omnia* a kassai városi könyvtárban, a brassói evangélikus gimnáziumban és a pataki kollégiumban biztosan megvolt.[54] Sárközi Tálas János (?–1597) egri prédikátor könyvtárában feljegyezték „Az egész Calvinus írásá"-t, a bibliofil Ráday Pál (1677–1733) terveiben pedig szerepelt, hogy az „Opera omnia 9. Tomi editio recognita" kiadást Lipcséből megvásároltatja.[55]

Kálvin kisebb terjedelmű teológiai értekezéseinek összegyűjtése és kiadása még életében elkezdődött. A Nicolas Des Gallars (Gallasius) előszavával először Genfben, 1552-ben megjelent *Opuscula omnia Jo. Calvini in unum volumen collecta* hét példánya található meg a jegyzékeken. A Theodor Béza által sajtó alá rendezett *Tractatus theologici omnes* csak Kálvin halála után, 1576-ban jelent meg először, Genfben. Ebből tizenhatot számoltam össze. Mindkettőt többször kiadták a 16–17. században.[56]

Bp., 1995, I, (Református egyházi könyvtár, 5), 2–3.

[50] Fekete Csaba, *Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén*, Magyar Könyvszemle, 1987, 312–315.

[51] *The Works of* Augustus Toplady, London, 1794, II, 304. (A továbbiakban: Augustus Toplady, 1794.)

[52] *Adattár* 14. 152–193., *Adattár* 14. 195–278., és *Adattár* 19/2. 26–225.

[53] Pruzsinszky Pál, 1909, II, 474–475.

[54] *Adattár* 15. 116., *Adattár* 16/4. 667., *Adattár* 19/2. 261.

[55] Borvölgyi Györgyi, *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*, Bp., 2004, (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 7), 243.

[56] Pruzsinszky Pál, 1909, II, 474.

Más reformátorhoz hasonlóan Kálvin tanító és egyházszervező munkáját részben levelein keresztül végezte. A gyakori levélváltás másik funkciója a korabeli sajtó helyettesítése volt, ő is gyakran jutott így friss hírekhez. Ezek az információk mai szemmel nézve időnként pontatlanok, de legfőképpen szubjektívek voltak. Kapcsolatai behálózták Európát, Kálvin partnerei között franciák, angolok, németek és lengyelek is voltak, Magyarországról csak kevesen leveleztek vele. Egy ismeretlen honfitársunk megírta neki az 1541-ben Budán történt eseményeket. Peregrinusainkkal is kapcsolatban állt: Belényesi Gergely 1545-ben Strasbourgból tájékoztatta Kálvint a magyarországi török pusztításról és az evangélium terjedéséről, Kaprophontes Ferenc pedig 1561-ben Wittenbergből arra kérte, hogy egy új vitairattal segítse az otthoni magyarokat a Stancarus elleni hitvitában.[57] Életének utolsó napjaiban fölhívta lelkésztársa, Béza figyelmét leveleire. Kálvin halála után Béza éveken át, aprólékos munkával gyűjtötte össze őket, és 1575-ben végre megjelenhetett a terjedelmes kötet *Epistola et responsa* címmel. Ezt a későbbi kiadások újabban feltalált levelekkel egészítették ki.[58] A könyvjegyzékeket vizsgálva összesen 18 példányt találtam.

Hosszú lenne felsorolni a jegyzékekben fennmaradt, önállóan megjelent teológiai és egyházszervezeti kérdésekkel foglalkozó kisebb terjedelmű írásait, így csak néhányat emelnék ki közülük. Első teológiai tárgyú művét, a *Psychopannychiát* (amelyben a lélek halál utáni állapotáról írt az anabaptisták tanítása ellen) a gyöngyösi református eklézsia könyvtárában[59], az antitrinitáriusok ellenében megjelent művei közül kettőt (*Responsum ad quaestiones G. Blandatrae*, és *Brevis admonitio ad Fratres Polonos…)* pedig a kolozsvári unitárius egyházközségnél[60] találjuk. Jelen vannak az úrvacsora kérdésével foglalkozó művei (*Ultima admonitio… ad Joachimum Westphalum…* és a *De coena domini*), mellett a csillagjóslás gyakorlata ellen írott *Admonitio adversus… astrologiam*[61] és a *De vitandis superstitionibus* is, amelyben a névlegesen rekatolizált francia hugenották (Kálvin szerint Nikodemiták) számára adott útmutatást.[62] Egyetlen francia nyelvű kiadást ismerünk, amit Zsámbokynál jegyeztek le (*Epistre au tres chrestien Roy de France*).[63]

Katekizmusa 1541-ben franciául, 1545-ben latinul jelent meg. Méliusz Juhász Péter (1536?–1572) debreceni püspök fordította le 1563-1564 táján, csak

[57] Hörcsik Richárd, 2009, 22–25.

[58] Pruzsinszky Pál, 1909, II, 508–512.

[59] *Adattár* 19/2. 227.

[60] *Adattár* 16/5., az 1738-as jegyzék 627. tétele (Megjelenés előtt, az adatokat a sajtó alá rendező Bíró Gyöngyi bocsátotta rendelkezésemre.)

[61] Ez volt Kálvin első írása, amelynek magyarországi hatásáról tudunk, az 1561-es kolozsvári zsinat ennek szellemében szabályozta az úrvacsoratant (Hörcsik Richárd, 2009, 31.)

[62] Pruzsinszky Pál, 1909, 481.

[63] *Adattár* 12/2. 355.

néhány töredékes levelet ismerünk belőle.[64] Az 1562-es tarcali zsinaton bevették az iskolák számára, az 1566-os gönci zsinat végzései között pedig előírták a lelkészeknek, hogy „ismerkedjenek meg a Kálvin kátéjával is, mely a megelőző *(ti. a tarcali)* zsinatban egyetemes szavazattal bevétetett"[65]. 1695-ben Tótfalusi kinyomtatta Kolozsvárott, de nem saját fordításában, mint azt korábban gondolták. Zilahi István marosvásárhelyi lelkész ültette át magyarra.[66] Árva Bethlen Kata könyvtárában is ez a kiadás volt meg.[67] Nehézkes és száraz volta miatt nem oktatták nálunk, helyette a Heidelbergi Káté volt használatban. Mindössze négyszer bukkant föl a kutatás során, ami elképesztően kevésnek tűnik. E jelenség hátterében az intenzív használatban elrongyolódott és selejtezett példányokat sejthetünk, csakúgy, mint más tankönyvek vagy nagyon jellemzően például az énekeskönyvek esetében.

Meglepetésemre találtam egy igazi ritkaságot is, egy görög nyelvű Genfi kátét Zsámboky könyvtárában, melyet Henri Estienne fordított, majd Robert Estienne (Stephanus) adott ki Genfben, 1551-ben.[68]

Első önállóan megjelent könyvét Seneca *De clementia* című, Neró császárnak szánt töredékes művéről írta Kálvin.[69] Két példányát őrizték meg a jegyzékek, a brassói evangélikus gimnázium és kolozsvári református gimnázium könyvtárában.[70]

Kik lehettek Kálvin olvasói?

Kálvin magyarországi megjelenéséről az első, jegyzékszerű forrásokban szereplő adatot az eperjesi evangélikus parókia könyvei között kell keresnünk. Leuterwald Mátyás parochus 1553. szeptember 13-án foglalta el hivatalát, ekkor adták át neki a plébánia javait, a könyvekkel együtt. Az előző évben összeállított lajstromon az egyházatyák, a korábbi katolikus plébániától átvett katolikus- és újabban beszerzett evangélikus szerzők között megtaláljuk Kálvin *Institutió*ját is.[71] Ugyanezen kötetet 1606-ban ismételten összeírták ugyanott.[72]

[64] RMNy 192a

[65] Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Bp., 1881, (Protestáns theológiai könyvtár, 15), 288, 443.

[66] Ősz Sándor Előd, 2011. A felfedezés részleteit lásd ott.

[67] *Adattár* 16/3. 28., valamint: Simon Melinda, Szabó Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, 1997, (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 2), 42. (A továbbiakban: Simon Melinda, Szabó Ágnes, 1997.)

[68] *Adattár* 12/2. 332.

[69] Magyarul legutóbb megjelent: Lucius Annaeus Seneca, *A nagylelkűségről*, ford. Szőke Ágnes, Bp., 1997. (Seneca könyvek)

[70] *Adattár* 16/4. 667., *Adattár* 16/2. 51.

[71] *Adattár* 11. 361.

[72] *Adattár* 11. 376.

A kutatás során fellelt 480 tétel alig több, mint egytizedét tartalmazzák az 1600 előtti évekből származó jegyzékek, de ne feledjük, hogy a jegyzékek fennmaradási valószínűsége annál kisebb, minél régebbről származnak. Másfelől a korai intézményi könyvtárak rejtve maradtak előttünk: az 1575-ös brassói evangélikus gimnáziumi jegyzék a legkorábbi, református részről pedig az 1623-as sárospataki kollégiumi az első, amit ismerünk. A genfi reformátor korai olvasóiról megállapítható, hogy a protestantizmussal rokonszenvező humanista értelmiség köréből kerültek ki. Bélaváry György (?–1570?) „deák", lévai és lednicei udvarbíró, várnagy, majd 1559–61 között gyulai számvevő[73], Budai Jakab (?–1561) pozsonyi kamarai írnok[74], Hans Dernschwam (1494–1567/68), a Fuggerek besztercebányai rézbányászati- és kereskedelmi megbízottja[75], Bódog Józsa (?–1578k.) nagyszebeni deák[76], Zsámboky János (1531–1584) orvos, történetíró[77], Perneszith György (?–1560) Nádasdy Tamás sárvári tiszttartója.[78] A század végéről Sulyok Ferenc (?–1580) pataki polgár[79], Johann Haunold (?–1595) selmecbányai evangélikus iskolarektor[80], Károlyi Gáspár (1530k.–1591) gönci esperes[81], Sárközi Tálas János (?–1597) egri református prédikátor, Wolfgang Roll (?–1589) körmöcbányai evangélikus kamarai tisztviselő[82], Balthasar Alitius (?–1589) zólyomi evangélikus rektor[83], Langh István (?–ante 1600) kassai kereskedő nevét ismerjük.[84] Verók Attila kutatásai nyomán újabban arról is tudunk, hogy az erdélyi evangélikus szászoknál megvoltak Kálvin munkái: Georg Urischer (?–1590)[85] és Petrus Reuer (?–1599)[86], besztercei-, Greger Berger (?–1590)[87], valamint Paulus Andreas (?–ca. 1600)[88] nagyszebeni polgárok magánkönyvtáraiban.

A felsorolt személyek nagy része evangélikus volt, vagy bizonytalan, hogy a protestantizmus melyik ágát követték, esetleg milyen (akár többszöri) konverzió történt életük során. A felekezeti határok a reformáció korai szakaszá-

[73] *Adattár* 11. 54. Személyére lásd: Gecsényi Lajos, Tatjana Guszarova, *A szepesi kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között*, Századok, 2003/3, 665.

[74] *Adattár* 11. 55.

[75] *Adattár* 12/1.

[76] *Adattár* 16/3. 173.

[77] *Adattár* 12/2.

[78] *Adattár* 13. 14.

[79] *Adattár* 13. 20.

[80] *Adattár* 13. 49.

[81] *Adattár* 13. 57.

[82] *Adattár* 13/3. 231.

[83] *Adattár* 13/4. 19, 22.

[84] *Adattár* 15. 8.

[85] *Adattár* 16/4. 6–7.

[86] *Adattár* 16/4. 12.

[87] *Adattár* 16/4. 158.

[88] *Adattár* 16/4. 166.

ban még nem váltak el élesen egymástól. Több településen közös templomot használtak, a Dunántúlon közös egyházszervezetben éltek.[89] Részben hasonló olvasmányaik voltak, más súlypontokkal. Csak egyetlen meghatározó katolikus személyt ismerünk, aki a 16. században Kálvin művét birtokolta. A tridenti zsinaton 1562–63 között a magyarországi klérust képviselő püspök, Dudith András (1533–1589) Kálvin összegyűjtött levelezésének 1575-ös genfi kiadását szerezte meg legkevesebb 5.000 kötetesre becsült bibliotékájába.[90] Életrajzából tudjuk, hogy 1567-ben távozott az egyházi pályáról, és megházasodott. 1575 után Morvaországban, 1579-től Boroszlóban élt, erre az időre eshetett a kötet vásárlása is. [91] A császár politikai ágenseként hivatásához lehetett szüksége a kötetre? Nem tudjuk. Tájékozódott a protestáns felekezetek tanairól? Humanista tudóstól ez az attitűd várható, bár felmerült az is, hogy élete végén áttért protestánsnak.[92]

Mindig különlegességnek számítanak az olyan könyvjegyzékek, amelyek nem a tulajdonos, hanem a vásárlóközönség ízléséről árulkodnak. Johann Gallen (?–1583) kassai evangélikus könyvkereskedő inventáriuma 8 kötetnyi Kálvin-művel tárul fel előttünk. Ebből 3 *Institutio*, 2 példány a *De vitandis superstitionibus*ból és egy „Über die propheten" (ami valószínűleg Kálvin kisprófétákhoz írott kommentárjait fedi), egy evangélium-magyarázatos *Harmonia* és egy zsoltármagyarázat. Bizonyára ezek a művek voltak eladhatóak a korabeli Kassán és környékén.

A következő másfél évszázados periódusról, az 1600–1750 közti időszakról már valamivel nehezebb következtetéseket levonni, hiszen az 1700-ig összeírt több mint 260 mű (55%) akár emberöltőkkel korábban is Magyarországon lehetett. Ennek az ellenkezőjére is van példa: Európát megjárt peregrinus diákjaink utazóládájában a 18. században is érkeztek a reformáció századában megjelent könyvek. A 16. századi kiadásokhoz az új könyvek borsos áraihoz képest még a protestáns hallgatók korlátozott lehetőségei mellett is viszonylag olcsón lehetett hozzájutni. A régi könyv szerepe csak a 18. század második felében kezdett értékképző funkcióval bővülni, addig a beszerzéskor minden esetben a kötet tartalma és olcsósága volt a meghatározó. Az 1700 és 1750 közötti félszázadból származó forrásokban maradt fenn a Kálvin-művek harmada, mintegy 170 kötet. Néhány intézmény esetében nem csak egy adott időpontból származó jegyzéket tanulmányozhattam, hanem néhány évtizeddel későbbről is maradt fenn lajstrom, ezeket összehasonlítva, a statikus állóképen túllépve, a fejlődés és változás dinamikája is megfigyelhető.

[89] Beythe István (1532–1612) haláláig a Sopron-Vas vármegyei kerületben élő protestánsok közös püspöke volt.

[90] *Adattár* 12/3. 130.

[91] *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. Péter László, Bp., 1994, I, 470–471. (A továbbiakban: ÚMIL, 1994.)

[92] Pálfi József, *Az erdélyi református felsőoktatás*, Kolozsvár, 2009, 66.

Az 1600-as évektől ugrásszerűen megnőtt a Kálvin-művek jelenléte az összeírásokban. A korábban beszerzett kötetek a tulajdonos halála után jórészt a század közepén kerültek be a hagyatéki összeírásokba. A nagyobb nemesi bibliotékákban ekkor írták össze először Kálvin műveit: Thurzó György (1567–1616)[93] evangélikus nádor biccsei- és a Rákócziak[94] sárospataki udvarában. A Mohács utáni időszakban a főnemesek és az erdélyi fejedelmek a megszűnt királyi művelődési központ, az udvar szerepét átvéve megnyitották a fennhatóságuk alatt élő világi és egyházi értelmiség tagjai előtt, és ezek igényeihez igazodva bővítették a könyvtárukat. A patronált író, a szolgáló lelkész, az udvarban nevelt nemesifjú itt forgathatta a humanista irodalom színe-java, az egyházatyák, a historikus és jogi szakirodalom mellett az alapító vagy gyarapító úr felekezeti hovatartozásától függetlenül a korai reformátorirodalmat, köztük Kálvin műveit is. Így ezek az országrésznyi vonzáskörzettel rendelkező bibliotékák messze felülmúlták a hagyományos magánkönyvtárak szellemi hatósugarát, de egyes intézményiekét is.[95]

Nem az Adattár sorozatban megjelent forrásból származik az adat, de mindenképpen meg kell emlékeznünk arról, hogy a franciás műveltségű és alkimista tudományokat is gyakorló nyugat-magyarországi főúr, Batthyány Boldizsár (1538–1590) könyvtárában is volt 3 kötet Kálvin életművéből. Valószínűleg nem „csak" személyes használatra szánta, hanem a németújvári (ma: Güssing, Ausztria) protestáns iskolának vásárolta őket.[96]

A gyulafehérvári fejedelmi udvar 1658-as megszűnése után a mohácsi vereséget követő évtizedekhez hasonló folyamat játszódott le: a nemesi udvarok vették át az uralkodói központ művelődésszervező tevékenységét. Az Apafi-család és Árva Bethlen Kata jegyzékét kivéve a Bethlen-család töredékes jegyzékein Kálvin egyetlen műve sem található meg.[97] Az idősebb Teleki Mihály (1630k–1690) gernyeszegi[98] kastélyában 2 *Institutió*t és a Mózes könyveihez írott magyarázatot regisztrálták. A 18. század közepén lajstromozta Bod Péter magyarigeni lelkész az erdélyi asszonykönyvtárak mintájául szolgáló Árva Bethlen Kata (1700–1759) „Magyar bibliotékáját"[99]. Egy magyar *Insitutió*t és egy Genfi kátét is felvett az összeírásba. Teleki Sándor (1679–1760) Torda me-

[93] *Adattár* 11. 511, 519–520.

[94] *Adattár* 13/4. 85–91., valamint Monok István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, 1996, (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 1), 116–150. I. és II. Rákóczi György, valamint Lorántffy Zsuzsanna és ifjabb Rákóczy Zsigmond pataki könyveivel.

[95] Madas Edit, Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, 2. jav. bőv. kiad., Bp., 2003, 139–150. (A továbbiakban: Madas Edit, Monok István, 2003.)

[96] Bobory Dóra, *Batthyány Boldizsár és a reformáció = Szentírás, hagyomány, reformáció, teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. F. Romhányi Beatrix, Kendeffy Gábor, Bp., 2009, 243–245.

[97] *Adattár* 16/3. 69–120.

[98] *Adattár* 16/3. 151.

[99] Simon Melinda, Szabó Ágnes 1997, 41–42.

gyei főispán csak élete végén szerezte meg és köttette újra *Institutió*ját.[100] Meg kell jegyezni, hogy több, jelentős művelődéstörténeti szerepet betöltő nemes úr, Perényi Péter, Mágocsy Gáspár, Bethlen Gábor gyűjteményéről alig van információnk. A nemesség alsóbb rétegeiből példaként a császárhű históriást, Cserei Mihályt (1667/68–1756) érdemes megemlíteni, aki szintén olvasta az *Institutió*t.[101]

Református értelmiségiektől ránk maradt jegyzékekben is az 1600-as évektől kezdve jelennek meg az első Kálvin-művek. Miskolci Csulyak István (1575–1646) zempléni református esperes impozáns, közel négyszáz kötetes gyűjteményében négy[102], Tarcali Bogdán Péter (?–1674) szatmári esperes 271 kötetből hét[103], Tótfalusi Márton (?–post 1672?) szatmári rektornál kettő[104], Krizbai György (?–1674) kolozsvári lelkész a kollégiumnak tett adományában kettő[105], Michael Halicius (alias Halicsi, 1643–1694k.) román származású szászvárosi rektornál szintén kettő.[106] Többek között két „Calvinus"-t adományozott Vizsolyi István deák 1653 közül a marosvásárhelyi kollégiumnak.[107] Az ortodoxia zászlóvivőiként ismert erdélyi püspökök, Geleji Katona István (1589–1649) Heidelbergben vásárolt könyvei között egy[108], Tofeus Mihálynál (1624–1684) két *Institutió*t is összeírtak. Eszéki T. István (1641k.–1707) kolozsvári lelkész könyvtárát 2/3-1/3 arányban megosztotta a sokat szenvedett pataki és a kolozsvári kollégium között. Patakra 3, Kolozsvárra 1 Kálvin-mű jutott.[109] Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) gyulafehérvári tanárként összeállított omniáriumában feljegyzett könyvei között hat írásával, köztük két *Institutió*val szerepel Kálvin.[110] Református tanáraink közül Simándi István (1675?–1710), a sárospataki kollégium fizikaszertárát Hollandiában készült eszközökkel megújító professzor 294 kötetes hagyatékában találjuk meg a legtöbb művét Kálvinnak, szám szerint 16-ot.[111] Egy kisebb vidéki kollégium is büszke lehetett volna a 8 kommentárból, 1 magyar és 1 latin *Institutió*ból és a kisebb értekezések 6 példányát is tartalmazó gyűjteményre, amelynek kialakításában elsőrangú szerepet játszott, hogy Simándi két alkalommal is járt külföldön,

[100] *Adattár* 16/3. 166.

[101] *Adattár* 16/3. 295–296. Ősz Sándor Előd megtalálta a Cserei által végigjegyzetelt példányokat.

[102] *Adattár* 13. 63–66. Egy *Institutio*, két ószövetségi kommentár és a Váradi Istvántól szerzett levelezés.

[103] *Adattár* 14. 357–360. Négy kommentár, 1 *Institutio*, egy kisebb munka a lélek halhatatlanságáról és egy „Theologia Johannis Calvini".

[104] *Adattár* 14. 332. Két kommentár Mózes könyveihez és az Újszövetséghez.

[105] *Adattár* 16/2. 65–66. Az *Institutio* és a Jób könyvéhez írott prédikációk.

[106] *Adattár* 16/3. 210, 212. Egy *Institutio* és egy kommentár a kisprófétáák könyveihez.

[107] *Adattár* 16/2. 90–91.

[108] *Adattár* 16/3. 5.

[109] *Adattár* 14. 103–106. és *Adattár* 16/2. 69.

[110] *Adattár* 16/3. 224–229.

[111] *Adattár* 14. 95–101.

ahol lehetősége nyílt a könyvvásárlásra.[112] A fentieken kívül több hagyatéki és ajándékozási jegyzék tartalmaz még egy-egy Kálvin-művet, amely korábban református lelkész vagy tanár tulajdonában volt. A genfi reformátor műveinek hiánya sem meglepő a kálvinista értelmiségnél, hiszen a korabeli könyvpiac sajátossága volt az is, hogy nem állt a magyar olvasó rendelkezésére a teljes európai könyvtermés, többnyire igen korlátozott körülmények között és csak esetlegesen történt a beszerzés. Alkalmat nyújthatott erre a Nyugat-Európából hazatérő ismerős peregrinus, a szintén külföldi országokkal kapcsolatban álló kalmár, egy hagyatéki árverés vagy az ajándékozás. Nem feltétlenül mindenben a tulajdonos igényei szerint állt össze a bibliotéka, alkalmazkodni kellett a lehetőségekhez. A kora újkor évszázadaiban is még a középkor végén kialakult gyarapítási módszereket voltak kénytelenek követni.

Itt is meg kell jegyeznünk, hogy több meghatározó, gazdag életművel rendelkező református értelmiségi, mint például Szenci Molnár Albert, Apáczai Csere János vagy Medgyesi Pál könyvtáráról csak töredékes adatokkal rendelkezünk.

A korabeli református kollégiumi könyvtárak hatósugara meghaladhatta az udvari bibliotékákét. A könyvtár a wittenbergi mintán alapuló rendszerben a kollégiumi diákság szolgálatára jött létre, és egy felelős tisztviselő, a könyvtáros deák (bibliothecarius ordinarius) igazgatásában működött. Az intézmények sorsa több esetben összefonódott: a török-labanc-kuruc pusztítás után többször is összeolvadtak a különböző városokból menekülő intézmények csonka könyvtári állományrészei.

A már említett korai sárospataki jegyzék kivételével leginkább a 17. század végéről és a 18. század elejéről maradtak fenn katalógusaik. Patakon 1635-ben 3 *Institutió*t, 3 különböző könyvhöz (Pentateuchus, Ézsaiás, Jeremiás) írott kommentárt, egy *Epistolá*t és egy a szentségekről szóló értekezést írtak össze.[113] Ezek közül csak a 3 *Institutió*t találjuk meg az 1660–71 közötti évekből fennmaradt katalógustöredéken, ahol a D az E és a H jelű tékák anyagának egy része szerepel.[114] Feltehetően a többi, korábban felvett kötet is megvolt, sőt, jogosan feltételezhetünk az időközben eltelt 25 év alatt némi gyarapodást is. A Rákóczi család által patronált pataki kollégiumot 1671-ben a Báthori Zsófia által támogatott jezsuita rend kapta meg, a reformátusok a könyvtár egy részét átmenekítették Debrecenbe és Gyulafehérvárra. 1686-os visszatérésükkor a jezsuitáktól a náluk maradt könyvek közül 73-at kaptak vissza, köztük 5 Kálvin-művet (1 *Harmoniá*t és 4 *Institutió*t).[115] Ezek szerint 1635 és 1671 között legalább egy *Institutó*hoz és egy *Harmoniá*hoz hozzájutottak a diákok.

[112] ÚMIL 1994, III, 1805.

[113] *Adattár* 14. 58–68.

[114] *Adattár* 14. 82.

[115] *Adattár* 14. 86–87.

1705-ben egy magyar *Institutió*t kaptak.[116] 1707-ben, a Rákóczi-szabadságharc alatt elűzték a jezsuita szerzeteseket. A rendház jegyzékében ekkor egy újabb *Institutio* tűnik fel, ami a reformátusoké lehetett korábban. Simándi István fizikaprofesszor 1711-ben ajándékozta a kollégiumnak több más könyv között Kálvin 16 művét: 2 *Institutiót* (az egyik magyarul), 6 példányt az értekezésekből és 8 bibliamagyarázatot (ebből 4 példány *Harmoniát*). 1713-ban Eszéki István hagyatékából 3 újabb Kálvin mű került be, 1 Mózes könyveihez és 2 János evangéliumához írott kommentár.[117] A többszöri kényszerű költözésen átesett állományról 1726-ban készült az első 18. századi katalógus. 892 tételéből mindössze 5 származik Kálvintól: 4 *Institutio* (az egyik magyar, vélhetően a korábbi ajándékok közül) és a „Calvini Operum Tomi 16.", ami jelentheti azt is, hogy az 1609–1617-es genfi hétkötetes és az 1668–1671-es amsterdami kilenckötetes opera omnia egyaránt megvolt náluk. 1738-ban Bányai István 1.123 tételes katalógusából 9 Kálvin-műveket fedő tételt tudtam azonosítani. 5 *Institutió*t (az egyik mint „Calvinus Hungaricus" szerepel), 3 bibliakommentárt és a korábban is felvett „Calvini opera Tomus 16"-ot.[118]

Debrecenből nem maradt ránk 16. századi katalógus. Az elsőt, amiről tudunk, 1706-ban írta össze Naszályi B. István könyvtáros diák, vélhetően abból az alkalomból, amikor a könyvtárat a labancok elől Ecsedre menekítették. 1.473 tételéből 33 Kálvin-mű: 3 *Institutio*, 24 bibliamagyarázat (szinte a teljes Szentírásról), 2 értekezés-gyűjtemény, 2 levelezés, 2 vitairat.[119] 1714-ben inventálták újra a kollégiumi bibliotékát. Szilágyi P. István bibliothecarius lajstroma 1453 tételből áll, amelyből 37 származott Kálvin tollából. 8 *Insitutio*, 26 bibliakommentár, a korábban is összeírt 2 értekezésekből álló mű, 1 példány a levelezéséből.[120] Megállapítható, hogy bár a Rákóczi-szabadságharc eseményei negatív hatással voltak a könyvtár egészére, ez idő alatt összességében mégis nőtt Kálvin műveinek aránya az állományban. Néhány példány eltűnt, másokat újonnan írhattak be – akár a depositoriumból is. 1717–24 között a „Theca E." állományába több másik között 2 újabb Kálvin-kötetet illesztettek be, egy *Institutió*t és egy Teremtés könyvéhez írott kommentárt.[121] A következő, alfabetikus és részletező nagy katalógust 1738-ban Jánki Péter könyvtáros diák készítette el. 2.705 tételéből (ahol a többkötetes műveket külön vették fel) 48 Kálvin-művet azonosíthatunk. Ebből 12 *Institutio*, 32 bibliamagyarázat, 3 teológiai értekezések gyűjteménye és 1 neustadti kiadású „Doctrina orthodoxa".[122] Megfigyelhető, hogy a 18. század végére jelentősen megnőtt

[116] *Adattár* 14. 93.

[117] *Adattár* 14. 95–101., 109.

[118] *Adattár* 19/2. 291–310.

[119] *Adattár* 14. 148–190.

[120] *Adattár* 14. 204–207.

[121] *Adattár* 14. 292.

[122] *Adattár* 19/2. 65–68.

a Kálvin-művek között az *Institutió*k aránya, 10%-ról 25%-ra, de nem múlta felül sosem a kommentárokét (72%–66%). 1736-ig harmincnál több egykori debreceni diák (később lelkész vagy tanár), részben hasonló művekből álló hagyatékát olvasztotta magába a kollégiumi könyvtár. Az egyes művek, pl. az *Institutio* többszörös példányszáma valószínűleg ebből adódhatott.[123]

Debrecen és Sárospatak könyvkultúrájának fejlődése mutat némi eltérést a 16–18. században. A tiszántúli központban a városi és az egyházi vezetés szorosan együttműködve támogatta a kollégiumot, meghatározta a peregrináció irányát, ezzel együtt pedig a külföldről történő könyvbeszerzés helyét is. Itt a németalföldi mellett végig meghatározó maradt a reformáció genfi vonala. A könyvtár 18. századra kialakult összképe kissé egysíkúnak mondható. A tiszáninneni iskola kevésbé függött a várostól, a Perényiek és a Rákócziak peregrinusokat támogató igyekezete és ajándékozása is másképpen befolyásolta az iskola könyvtárának összetételét. A svájcinál meghatározóbb heidelbergi irénikus és németalföldi kálvinista szerzők mellett hangsúlyos a filippista és a kortárs katolikus szerzők jelenléte, így a pataki könyvtár jellegében heterogénebb.[124] A jelenség Kálvin életműve után kutatva mikroszinten is tetten érhető: műveinek aránya a teljes állományban Debrecenben végig 2% körül mozog, Patakon ritkán haladja meg a 0,5%-ot.

A Dunántúl egyetlen református kollégiumából, Pápáról nem maradt fenn jegyzékszerű forrás 1802 előttről. Kálvin műveinek ma meglévő példányai esetében sem bizonyítható, hogy akár csak a 18. században az iskolában lettek volna. Legtöbbjük a 19–20. századi látványos gyarapodás időszakában került be.[125]

A nagykőrösi református kollégium 1712-ben készült jegyzékén található 100 tételből egy sem volt, amelyet Kálvin műveként azonosíthattam volna.

A Partium északi részén található Szatmár református kollégiumából két jegyzékszerű forrást ismerünk 1750 előttről: az 1673-as rendezési jegyzéket (főként Jenei István és apja, Jenei Mihály szatmári lelkészek könyveivel) és az 1720-as katalógust. Az elsőben 826 tételből 15 (4 *Institutio*, 8 bibliakommentár, 1 levelezés, 2 kisebb értekezés)[126], a másodikban 246 tételből 11 (3 *Institutio*, 6 kommentár, 2 traktátus-gyűjtemény)[127] jelez valamilyen Kálvin-művet. A jelentős tételszámbeli eltérést az 1703-as kuruc dúlás okozta, a tűzvészben ugyanis leégett a kollégium és benne a könyvtár is. Érdemes megfigyelni az arányok eltolódását: az első jegyzéken 1,8%, a másodikon már 4,5%. A több-

[123] Monok István, *Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora újkori Magyarországon = Kálvin hagyománya: református kulturális örökség a Duna mentén: kiállítási katalógus*, szerk. Kiss Réka, Farbaky Péter, Bp., 2009, 45. (A továbbiakban: Monok István, 2009.)

[124] Madas Edit, Monok István, 2003, 122–123.

[125] Köntös László, 1996, 117.

[126] *Adattár* 14. 334–348.

[127] *Adattár* 14. 367–372.

szörös emelkedés okát az 1703 és 1720 közötti beszerzésekben kell keresnünk: az ekkoriban beírt könyvek valószínűleg célirányosan az oktatáshoz legszükségesebbnek ítélt művekre terjedt ki. Meg kell még emlékeznünk a már említett Tarcali Bogdán Péter hagyatékáról is, amelyből Kálvin 3 műve került az állományba 1674-ben.

A nagybányai református kollégium első, 248 tételes katalógusa 1669-ből származik. Csupán egyetlen művet találtam Kálvintól, az *Institutió*t, a „Theca commentatores et practici" könyvei közé besorolva.[128] 1688-tól a jezsuiták miatt a kollégium a patakihoz hasonlóan bujdosni kényszerült, a coetus a könyvtár nagyobb részét magával vitte, ekkor keletkezhetett az újabb, csonkán fennmaradt jegyzék. 345 tételéből 5 származik Kálvintól: 3 *Institutio*, 1 Mózes könyveihez és 1 kisprófétákhoz írott kommentár.[129] Az exiliumban készült 1696-os és 1699-es rendezési jegyzékeken is ugyanezen köteteket fedeztem fel. A kollégium 1755-ös megszűnéséig még egy teljes katalógust ismerünk, az 1723-ast. 135 tételéből mindössze kettő Kálviné: 2 *Institutio*, amelyből az egyik magyar nyelvű volt.

A zilahi református kollégium bibliotékájának 1750 előtti történetéről még ennyi információval sem szolgálhatok: az első „katalógusok" 1767-ből (14 tétel) és 1774-ből (3 tétel) származnak.[130] Kálvin műveit hiába kerestem a könyvek között.

A marosvásárhelyi kollégium esetében az 1653-ban keletkezett jegyzék az első, amelyből képet kaphatunk a könyvtárról. Mindössze 20 tételt soroltak fel, közülük Hóseás próféta könyvéhez és a kisprófétákhoz írott kommentárok érdemelnek figyelmet. Az 1707-ben összeállított katalóguson már 221, a 18. század elején meglehetősen elavultnak tűnő tétel szerepel. Közülük 4 származik Kálvin tollából: 3 kommentár és 1 Szenci-fordította *Institutio*.[131]

A kolozsvári református kollégium állománya Apáczai Csere János gondosságának köszönhetően szépen gyarapodott a 17. század második felében és összességében szerencsésen vészelte át az évszázadokat. 1661–67 között felvett 477 tételes katalógusában[132] 11 művel szerepel Kálvin: 3 *Institutio*, 5 kommentár, 2 gyűjteményes értekezések és 1 „Ultima admonitio", amely az úrvacsora kérdésével foglalkozik. Második és harmadik katalógusa, amelyet Kurtány József állított össze 1692–96 között, valamint Viski János 1704-ben, napjainkban hozzáférhetetlen.[133] Az utóbbi 1471 tételes jegyzékben valószínű-

[128] *Adattár* 14. 280.

[129] *Adattár* 14. 389–392.

[130] *Adattár* 14. 427–428.

[131] *Adattár* 16/2. 100–101.

[132] *Adattár* 16/2. 50–62.

[133] Sipos Gábor, *A kolozsvári református kollégium könyvtára a XVII. században*, Szeged, 1991, (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 1), 15.

leg húsznál is több művet találnánk Kálvintól, mivel jelentős lelkészi hagyatékok is bekerültek az állományba.[134]

A gyulafehérvári kollégium 1571-ben került az unitáriusoktól a református egyház fennhatósága alá. Bethlen Gábor akadémia-alapítási kísérlete során kiváló német professzorokat hívott Erdélybe. A kollégium az 1658-as tatár dúlás során elpusztult, a könyvek egy része Enyedre került át. Jegyzéke nem maradt fenn.

Nagyenyedről az első adat 1676-ból származik: Ölyvesi Balázs, a kollégium egykori diákja, a későbbi fogarasi tanár hagyatékának összeírása. Egy nyolcadrét alakú *Institutió*t is feljegyeztek könyvei között.[135] Az első fennmaradt katalógust 1679–80 között állították össze, az égtájak szerint elnevezett tékák (Theca Australis, Theca Occidentalis) szerint. Az impozáns, 1576 tételből álló lajstrom vélhetően még így is töredékes. 18 tételt azonosíthattam Kálvin műveként: 5 *Institutió*t, 7 bibliamagyarázatot, 3 gyűjteményt a traktátusaiból, 2 levelezést és 1 kisebb munkát („opuscula").[136] 1685-ben a császári csapatok közeledtének hírére hét hordónyi könyvet átmenekítettek a biztonságosnak vélt Szebenbe. Az ekkor készült feljegyzésben 1 kolligátumban az *Institutio* és a *Harmonia* mellett 5 kommentár, 3 értekezés-gyűjtemény, 1 levelezés-gyűjtemény és 1 további munka szerepel, amely a lélek halhatatlanságát tárgyalta.[137] A Rákóczi-szabadságharc alatt a könyvtár nagy része megsemmisült. Ahogy más esetben, itt is bőkezű adományokból vetették meg az állomány 18. századi alapjait. A könyvtár az 1849. januári román pusztítás áldozatául esett, ma már nem vizsgálható.

A 16. század közepe óta fennálló váradi kollégium könyvtári és levéltári anyaga a város 1660. évi ostromakor szétszóródott, a diákok egy része Martonfalvi György professzorral Debrecenbe menekült. Jegyzékét nem ismerjük.

A történetíró Bethlen János 1670-ben tett adománya nyomán kollégiummá fejlesztett székelyudvarhelyi református iskolát I. Apafi Mihály patronálta a 17. század végén.[138] 1695-ben a bibliothecarius tisztét is viselő Jástfalvi György szénior írta össze az ifjabb Bethlen János által adományozott könyveket, köztük 2 *Institutió*t.[139] 1720-ban Szigeti Gyula György rektor rendezte a mindössze 180 tételből álló, szerénynek mondható állományt. A munkálatok gyümölcseként született helyrajzi számokkal is ellátott katalógusban szintén

[134] Krizbai György 1674, Eszéki T. István és Rozgonyi Pastoris János 1710k., Váradi Csengeri Péter 1710k.

[135] *Adattár* 16/2. 124.

[136] *Adattár* 16/2. 133–163.

[137] *Adattár* 16/2. 171–184.

[138] Történetére lásd: Jakó Zsigmond, *A Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története* = Uő, *Írás, Könyv Értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1977, 219–251.

[139] *Adattár* 16/2. 206–208.

megtaláltam a fenti két művet. A zsúfoltság miatt az egyiknek csak a téka tetején jutott hely.[140]

Az 1550 körül alapított szászvárosi kollégium könyvtáráról alig tudunk valamit. Egyetlen forrásunk az 17. század utolsó negyedében készült, töredékben fennmaradt „Libri Ecclesiae et Scholae" felirattal ellátott katalógus. Kálvin-művet nem örökítettek meg rajta, ha voltak, a nyolcadrét alakú köteteket összeíró, időközben elveszett oldalak tartalmazták őket.[141]

Evangélikus részről a korábbihoz képest a 17. században mérsékeltebb érdeklődés mutatkozott a kálvini tanok iránt. A századfordulón még feltűnő volt a kálvinista szerzők jelenléte, de a későbbiekben a felekezeti határok lezárultak, a hitviták korában az önvédelemre helyeződött a hangsúly. A 17. század közepétől az ortodoxiába merevedő, részben a korábbi filippista olvasmányait is megtartó erdélyi szász egyház már egyértelműen szemben állt a heterodoxiával, olvasmányait a száz évvel korábban élt humanista és lutheránus szerzők írásai határozták meg. A könyvtárakban a század végére a filippista, az irénikus és a pietista teológusokkal szemben is túlsúlyba kerültek az alapító Luther és a kortárs ortodox lutheránus teológusok írásai.[142]

Az 1600-as években is szép számban találtam Kálvin-műveket a hét erdélyi szász városban és annak környékén. Szentágotán Johann Krempes (?–1673) evangélikus rektor-lelkész 3 művét is birtokolta, Besztercén Gilling Rot, alias Scherer (?–1652) városi tanácsos[143], Johann Urischer (?–1673) szabó[144], Nagyszebenben Andreas Oltard (1611–1660) lelkész[145], valamint három hölgytulajdonos, Sophia Simon (?–1626), Dorothea Drechsler (?–1702) és Sophia Meyer (?–1719) jegyzékeiben szintén előfordult Kálvin neve.[146] Az özvegyek elhunyt férjüktől örökölhették a köteteket.[147] Simon Griengrass (?–1611) szebeni könyvkötő és könyvkereskedő magyarokkal is üzletelhetett. Német nyelvű zsoltároskönyvei, kátéi és latin grammatikái mellett raktáron tartott magyar újtestamentumokat, evangéliumokat, históriákat, herbáriumokat, valamint egy német *Institutió*t is.[148] A brassói evangélikus gimnáziumnak több más könyvvel együtt 1-1 Kálvin-művet is adományoztak Daniel Fronius (1579–1631) lelkész és Matthias Spörer (1579–1631) szenátor.[149] Segesváron Kálvin írásaiból 4, Brulyán 1 példányról

[140] *Adattár* 16/2. 213–217.

[141] *Adattár* 16/2. 199–200.

[142] Verók Attila, 2005, 38–39., valamint Madas Edit, Monok István, 2003, 165–167.

[143] *Adattár* 16/4. 40.

[144] *Adattár* 16/4. 65.

[145] *Adattár* 16/4. 220.

[146] *Adattár* 16/4. 184., 255–258., 326.

[147] *Adattár* 16/4. 326.

[148] *Adattár* 16/4. 170.

[149] *Adattár* 16/4. 602. és 604.

tudunk.[150] Ezen kívül a medgyesi gimnáziumban 1662–1669 között összeírt könyvek érdemelnek figyelmet, 5 Kálvin-művel.[151] A nagyszebeni evangélikus káptalan 1740 körül készült jegyzékén nem kevesebb, mint öt különböző, vélhetően 16. századi kiadás szerepel.[152] A szászok németországi kapcsolataikon, elsősorban peregrinusaikon keresztül nagyobb mennyiségű nyugat-európai kiadványt hoztak Erdélybe. A possessorbejegyzések tanúsága szerint ezek egy része különböző csatornákon keresztül átvándorolt a magyar tulajdonosok könyvtáraiba. Amíg a 16. században ehhez még több mint egy emberöltőre volt szükség, a 17. század végére már szinte naprakészen működött a közvetítés.[153] Az erdélyi reformátusok egy része így juthatott hozzá Kálvin műveihez.

A felvidéki evangélikusok közül Paulus Halvepapius (?–?) besztercebányai lelkész 283 tételes inventáriumát[154] olvasva négyszer is találkoztam Kálvin nevével. Említésre érdemes Abraham Unverzagt (?–1629) selmecbányai városi írnok[155], Sebastian Türk (?–1623) kassai polgár[156] és Andreas Köhler, a lőcsei városi tanács szabómesterséget űző tagjának[157] jegyzéke. Christoph Klesch (1632–1706) szepességi lelkész száműzetése idején Lőcsén hátrahagyott könyvei között a rómaiakhoz írott levél kommentárját fedeztem fel.[158] Johannes Simonides (?–1739) selmecbányai német lelkész egészen frissnek mondható könyvtárában egy késői kiadású (1656) *Institutio* is volt.[159] A felvidék nyugati határán, Pozsonyban Bél Mátyás (1684–1749), híres lelkész, tanár és történetíró jeles gyűjteményében egy 1592-es genfi *Institutio* is megvolt.[160]

A nyugat-dunántúli lutheránusoknál folytatott vizsgálat szerint Sopron kiemelkedő jelentőségű volt. A városból Johannes Ribstein (?–1624) nemes, Adam Nigrinus (?–1634) tanár, Johann Winckler (?–1645) ispotályi lelkész, Paul Köplinger (?–1649) szatócs könyvtárai[161] szolgálnak adalékkal a Kálvin-recepcióhoz: mindannyiuknak megvolt az *Institutio* egy-egy példánya. A század közepétől teljesen elmagyarosodó Kőszegen Csuka Márton (?–1645) lelkésznél a Jób könyvéhez írott prédikációra, Gombossy Mátyás (?–1664) városi jegyző és országgyűlési képviselőnél 6 tételre: 2 *Institutió*ra, Mózes könyveihez és a páli levelekhez írott kommentárokra, és két teológiai értekezésgyűj-

[150] *Adattár* 16/4. 717–753. és 786.

[151] *Adattár* 16/4. 859. 1 *Institutio* és 4 kommentár.

[152] *Adattár* 16/4. 424–450.

[153] Verók Attila, 2005, 35. Lásd a 45. sz. lábjegyzetet.

[154] *Adattár* 13/3. 22.

[155] *Adattár* 13/3. 367.

[156] *Adattár* 15. 14.

[157] *Adattár* 13/2. 285.

[158] *Adattár* 13/4. 131.

[159] *Adattár* 13/3. 495.

[160] *Adattár* 13/2. 189.

[161] *Adattár* 18/1. 46., 68., 119., 134.

teményre bukkantam. Utóbbiak közül az egyikről megjegyezte, hogy éppen „Ittualo Nemet Praedicator Gartner Uramnal Vadnak az maga signaturaja szerint." Vagyis a város művelt polgárai szükség esetén használták egymás könyvtárát is. Ruszton Johann Pfister (?–1655) lelkész könyvtárában leltem egy *Institutió*t.

A 16. század végén és a 17. század elején az erdélyi magyarság többségében az unitárius felekezethez tartozott, de kifejezetten unitárius jegyzékek csak nagyon kis számban maradtak fenn. Csabai Miklós (?–1678k.) tordai unitárius polgár, Dálnoki Nagy Lőrinc (?–1661) kolozsvári-, Árkosi Tegző Benedek (1630?–1661) és Ferenc (?–1661) kolozsvári- és kolozsszentpéteri lektorok jegyzékeiben található 1-1 mű.[162] Tudjuk azt is, hogy a kolozsvári unitárius egyházközség könyvtárából a század utolsó harmadában két alkalommal kölcsönözték ki Kálvin 1-1 művét.[163] Unitárius lelkész gyűjteményét leíró forrás mindössze kettő maradt fenn, ezekben nyoma sincs Kálvinnak.[164] Ennél a felekezetnél célravezetőbb lenne a ma meglévő kötetekben fennmaradt possessorbejegyzések összegyűjtése, erdélyi gyűjteményekben ugyanis szép számmal maradtak fenn unitárius tulajdonosi bejegyzéssel ellátott Kálvin-művek.[165]

Legkevésbé a katolikus gyűjtemények katalógusaiban reméltem Kálvin megjelenését. A reformáció századában az ország döntő többsége, mintegy 80%-a valamelyik protestáns egyházhoz tartozott. Az 1600-as évek elejétől a tridenti zsinat hatására újjászerveződő katolikus egyház Habsburg támogatással, Pázmány Péter vezetésével országrésznyi területeket hódított vissza ezektől a felekezetektől. Ez erőteljes hatással volt az adott települések művelődésére is, hiszen a rekatolizáló arisztokraták, mint Nádasdy Ferenc, Batthyány Ádám, Bánffy Kristóf vagy Esterházy Miklós katolikus nyomtatványok kiadását támogatták, a prédikátorok helyett plébánosokat hozattak, a szerzeteseknek kolostorokat alapítottak, ahol iskolák nyíltak.[166] Az elmérgesedő hitviták (melynek egyik fejezete éppen Kálvin *Institutió*jához fűződik: az ellene írott *Kalauz* megjelenése Pázmánytól, és az erre reflektáló Szenci Molnár Albert-fordítás) átalakították némiképpen a bibliotékák képét is. Egyre több apologetikus írást találunk bennük, emellett mindkét oldalon olvasták az ellenfél (ha nem éppen ellenség) támadó célú műveit, hiszen egy város vagy templom sorsát eldöntő nyilvános vitán az ellenfél érvrendszerének ismerete a jól felépített apologetikus stratégia fontos része volt. Ennek a nyomát találjuk a katolikus intézményi és magánkönyvtárak állományait feltáró korabeli forrásokban.

[162] *Adattár* 16/2. 37., és *Adattár* 16/5. (Megjelenés alatt.)

[163] *Adattár* 16/5. (Megjelenés alatt.)

[164] Mádas Edit, Monok István, 2003, 169.

[165] Ősz Sándor Előd, 2010.

[166] Monok István, *Arisztokraták és könyvkultúra a XVI-XVII. században két birodalom határán = Kék vér fekete tinta: arisztokrata könyvgyűjtemények 1500-1700*, szerk. Uő, Bp., 2005, 11–14.

A Rákócziak által patronált pataki kollégiumot 1671-ben a Báthori Zsófia által néhány évvel korábban behívott jezsuiták kapták meg. A reformátusok a könyvtár egy részét átmenekítették Debrecenbe és Gyulafehérvárra. 1686-os visszatérésükkor a jezsuitáktól a náluk maradt könyvek közül 73-at kaptak vissza, köztük 5 Kálvin-művet (1 *Harmoniá*t és 4 *Institutió*t).[167] A rendház 1707-es elköltözésekor 26 kötet között 1 további *Institutió*t is magukkal vittek Sátoraljaújhelyre.[168] A soproni jezsuita rendház könyvtárának „Libri haeretici" osztályában[169] 1727-ben 2 (egy német *Institutio* és egy Pál leveleihez írott kommentár), a leleszi premontrei prépostságban 1700-ban 1 *Harmoniát*[170] írtak össze. A megingathatatlan Habsburg-hűségéért hercegi címet kiérdemelt Eszterházy Pál (1635–1713) nádor hagyatékából a kismartoni ferencesek könyvtárának „Haeretici in folio" osztályába került egy *Institutio*-kiadás.[171] Magánkönyvtárak közül csak kettőt ismerünk, ahol a katolikus tulajdonos Kálvin műveit birtokolta: II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) fejedelem sárospataki vagy szerencsi bibliotékáját (*Epistolae*, *Harmonia*), és Szirmay András (?–1754) zempléni alispánét, aki Rákóczi alatt az ítélőtábla elnöke volt.[172]

Protestáns egyházközség használatában álló könyvtárról ritkán maradt fenn jegyzék. Míg a szerzetes halála után elvben minden földi java a rendre szállt, az elhunyt protestáns lelkész ingóságán (így a könyvein is) többnyire a családtagok osztoztak, ezért ritkán alakult ki az egyházközség tulajdonában álló parochiális vagy templomi bibliotéka.[173] Ez a mindenkori lelkész munkaeszközeként szolgálta a felkészülést a prédikációkra, forrása volt az alkalmi beszédek megírásának, és ha szükség volt rá, a hitvitákban az ellenfélnek szegezett érvek kútfeje is volt. A kassai Szent Erzsébet templom könyvtárát 1604–1671 között az evangélikus egyház használta, ennek a nyoma lehet az 1671-es jegyzéken található 5 munka Kálvintól.[174] A nagyszebeni evangélikus káptalan könyvtáráról már fentebb említést tettem. A kolozsvári unitárius templom könyvtárában 1675-ben egy folió alakú *Institutió*t írtak össze.[175] Református részről mindössze két jegyzéket ismerünk, amelyek Kálvin műveinek közösségi használatáról tanúskodnak. A nagyszombati egyházközség vagyonát a városi magisztrátus 1674-ben lefoglalta. Az aktus eredményeként született 97 tételes jegyzékbe két Kálvin-munkát is felvettek: a Servet ellen írott „Defensio

[167] *Adattár* 17/1. 239.

[168] *Adattár* 17/1. 242.

[169] *Adattár* 18/2. 253.

[170] *Adattár* 19/3. 332.

[171] *Adattár* 13/4. 210.

[172] *Adattár* 13/2. 155–156. és 168.

[173] Madas Edit, Monok István, 2003, 136.

[174] *Adattár* 15. 89–109.

[175] *Adattár* 16/2. 31.

Fidei Ortodoxae"-t és az *Institutió*t.[176] A szintén hányatott sorsú gyöngyösi eklézsia 1675 áprilisában új lelkészt hívott el szolgálatára. Átadták neki használatra az egyház könyveit egy 15 tételes jegyzéken, köztük Kálvin Mózes öt könyvéhez fűzött magyarázataival. Két évvel később már egy 129 tételből álló alfabetikus lajstrom készült, amely szintén a „Gyöngyösi Reformata Ecclesia" szerepel tulajdonosként. Megvan rajta a korábbi Pentateuchus-kommentár és még 2 másik mű Kálvintól.[177]

A 16. századi angol plébániatemplomokban hozzáférhető helyen tartották az *Institutio* egy-egy példányát, hogy a hívők közül bárki olvashassa.[178] Nálunk hasonló gyakorlatról nem tudunk. Pontos adat nincs a magyar nyelvű fordítás eredeti példányszámára vonatkozóan. Fennmaradt Szenci Molnár Albert Ludovicus Luciushoz írott egyik levele, amely szerint a *Psalterium Ungaricum* 1.100 példányban készült.[179] Bár a harmincéves háború idején adták ki az *Institutió*t, 800-1.000 példánnyal azért számolhatunk,[180] s ebből ma mindössze negyvenet ismerünk,[181] jóllehet nyelvi okokból kevés kivétellel a történelmi Magyarországra kerülhettek. Thomas Morton angol nyelvű fordításával szemben (megjelent: 1561, 1562, 1574, 1578, 1582, 1587, 1599, 1611, 1634)[182] Szenci egyetlen, 1624-es hanaui kiadása állt, amely aligha lett volna elég, hogy hasonló rendelkezések esetén kielégítse az igényeket.

Végül térjünk ki egy nálunk viszonylag ritka intézményi könyvtártípusra, a közösségi használatú könyvtárakra. Ezeket a „bibliotheca publica", és „publica libraria" gyűjteményeket a felvilágosodás korabeli viszonyokat visszavetítve előszeretettel tekintik a korai nyilvános könyvtárak megtestesítőinek.[183] A reformáció századában a felszámolt (domonkos, ferences, bencés, ágostonos) szerzetesi közösségek kolostori könyvtárait az új felekezet vette át. A kora újkori közösségi használatú könyvtár a reformáció szellemében szerveződött, Luther és utódai több egyházi rendtartásban is meghagyták a városi tanácsoknak, hogy létesítsenek könyvesházakat. Kálvintól származó hasonló utasítást nem ismerünk, de tudunk közösségi könyvtárat alapító pfalzi, sziléziai és svájci helvét hitvallásúak igyekezetéről.[184]

Ilyen alapokon nyugodhatott a kassai városi könyvtár páratlan gyűjteménye is. 1670 körül felvett 2.313 tételes (!) jegyzékén 8 Kálvin-művet azonosít-

[176] *Adattár* 19/2. 249.

[177] *Adattár* 19/2. 225–227.

[178] Augustus Toplady, 1794, II, 304.

[179] RMNy 962.

[180] P. Vásárhelyi Judit szíves közlése.

[181] RMNy 1308.

[182] John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, ed. John T. McNeill, trans. Ford Lewis Battles, Louisville, 2006, I, XLII-XLV.

[183] Madas Edit, Monok István, 2003, 116–120.

[184] Monok István, 2009, 42.

hattam: 2 példányt az *Institutió*ból, 4 kommentárt, egyet a kisebb művek gyűjteményéből és egy levelezést.[185] A könyvtár az evangélikusok kezelésében állhatott és a városi polgárokat, elsősorban pedig a városi tanács és az adminisztráció tagjait, a helyi lelkészeket és a tanárokat szolgálhatta. A trencséni magisztrátus 1652-ben inventáltatta a 116 tételes városi könyvtárat, benne a genfi reformátor szentségekről szóló értekezésével.[186] Ez valószínűleg szintén az evangélikus iskoláé lehetett, amelynek az alapjait Forgách Imre adománya vetette meg a 16. század végén.[187]

A 17–18. század fordulóján a református kollégiumok possessorbejegyzéseiben is feltűnt a „Liber Bibliothecae Publicae" megjelölés. Itt a coetus, a diákok önszerveződő közössége volt az, amelyik saját költségére vásárolta, köttette és olvasta az iskola épületében felállított gyűjteményt. Ez a közönség egészült ki az 1-3 fős professzori karral. A pataki iskola az 1620. évben hozott törvényei szigorúan meghagyták a könyvtárosnak, hogy „bármiféle állású, rangú és méltóságú vidékinek, az iskola Rectora és Seniora engedélye nélkül, semmi nem kölcsönözhető". Vagyis a felsőbb hatóság engedélyével lehetett. Közvetlenül ezután azt is megszabták, hogy „ha vidéki ember a szükségtől kényszerítve a Rector urakhoz fordul, és tőlük engedélyt nyer, előbb megfelelő zálogot helyezzen el ugyanabban a szekrényben, a visszahozás és visszaadás törvényes határidejéig a kérő kapja meg a könyvet".[188] Természetesen nemcsak idegen (peregrinus), hanem a városi polgárok is használhatták ezeket a bibliotékákat. Debrecenben ugyan kikötik, hogy a városon kívülre nem adható ki könyv, de ugyanezt nem tiltják a városon belül.[189] Erre példa Kálvin *De scandalis* című munkája, amelyet Kis Gáspár cívis kölcsönzött, és csak halála után került vissza a debreceni kollégiumba.[190] Ilyen módon Kálvin műveihez is hozzájuthattak az iskolai központokban vagy annak közvetlen vonzáskörzetében élők.

A tulajdonosok társadalmi helyzete

A Kálvin művek tulajdonosainak felekezeti arányát vizsgálva természetes módon a helvét hitvallásúakat találjuk az első helyen. A művek háromnegyedét őrizték valamilyen református tulajdonos gyűjteményében. Az evangélikus gyülekezethez tartozók bírták a művek ötödét. A maradékon a katolikus

[185] *Adattár* 15. 115–187.

[186] *Adattár* 19/2. 352.

[187] Madas Edit, Monok István, 2003, 118.

[188] *A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvényei*, gond., ford., jegyz. Szentimrey Mihály, Sárospatak, 1996, 98–101.

[189] Békefi Remig, *A Debreczeni Ev. Ref. Főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei*, Bp., 1899, 76.

[190] Jelzete: C 531. Lásd Fekete Csaba írását e kötetben.

és unitárius tulajdonosok osztoztak 6%–1% arányban. Az unitáriusoknál tapasztalható hiányt a források szűkös voltával magyarázhatjuk, fentebb már utaltam rá, hogy ennél a felekezetnél a fennmaradt könyvanyag vizsgálata a jegyzékekhez képest eltérő eredményre vezetne.

Kálvin olvasóinak köre eléggé vegyes képet mutat. Tudomásom szerint 20 intézményi és 87 magánkönyvtárban őriztek legalább egy kötetet tőle. A forrásokban fennmaradt mintegy 480 tétel 60%-a valamilyen iskolai-, templomi-, káptalani- vagy városi könyvtárból származik. A privát tulajdonosok negyedét a lelkészi-, valamivel kevesebb mint egytizedét a tanári karban kell keresnünk. Minden tizedik possessor a protestáns nemesek köréből származott. A magánkönyvtárak fele esetében világi és polgári foglalkozást űző személy volt a tulajdonos. A kassai főbírót[191] és kereskedő földijeit[192], a lőcsei[193] és a besztercei[194] szabót, a nagyszebeni cipészt[195], a selmecbányai kamarai tisztviselőt[196], a soproni szatócsot[197], végül Kőszeg város jegyzőjét[198] vonultattam fel példaként. A többiek foglalkozása nem ismert.

Egyértelműen megállapítható, hogy Kálvin életműve – ha különböző időszakokban és különböző megfontolásokból is – de a koraújkori társadalom minden könyvet forgató rétegének olvasmányanyagában szerepelt. Eleve csak az gyűjtött könyveket, aki az alfabetizációban legalább az olvasásig eljutott, ilyen szempontból pedig kiemelkedően jó helyzetben voltak a felvidéki és az erdélyi, többségében németajkú polgárok. A színreformátus alföldi kereskedő-, iparos- és földműves parasztpolgárság olvasmányairól ellenben alig tudunk valamit. Szórványos adatok állnak csak rendelkezésre, ezekből pedig nehéz messzemenő következtetéseket levonni. Zoltai Lajos egyik lábjegyzetében megörökítette például, hogy Ethei (vagy Etei) István debreceni borbélymester 1729-ben összeírt hagyatékában 97 kötetes könyvtárat találtak.[199] A 18. század végén és a 19. század folyamán végzett felmérések azt mutatják, hogy a Debreceni Egyházmegye központjában az országos átlagot meghaladó szinten állt az írni-olvasni tudók aránya: 1770-ben 100 cívisből 30, száz évvel később pedig mindössze 20 analfabétát találtak. Ugyanakkor ez az arány az

[191] Várallyai István (?–1646), *Adattár* 15. 36.

[192] Langh István (?–ante 1600), *Adattár* 15. 8. és Szegedi Miklós (?–1658), *Adattár* 15. 49.

[193] Andreas Köhler (?–1699), *Adattár* 13/2. 285.

[194] Johann Urischer (?–1673), *Adattár* 16/4. 65.

[195] Paul Theil (?–1719), *Adattár* 16/4. 324.

[196] Johann Haunold (?–1595), *Adattár* 13/3. 305., 314.

[197] Paul Köplinger (?–1649), *Adattár* 18/1. 134.

[198] Gombossy Mátyás (?–1664), *Adattár* 18/2. 73–80.

[199] Zoltay Lajos, *Barta Boldizsár, Debrecen XVII-ik századbeli krónikása = Emlékkönyv Pap Károly főiskolai (akadémiai és egyetemi) tanári működésének harmincadik évfordulójára*, szerk. Péterffy László, Debrecen, 1939, 592. Nem közölte a forrás őrzési helyét, sem a tartalmát.

1870-es népszámlálás adatai szerint Budán 30%, Brassóban 50%, Szegeden pedig pontosan 62% volt.[200]

A jegyzékek felvételének helyét ábrázoló térképen jól látszik, hogy az Oszmán Birodalom és a Partium területéről fennmaradt csekély számú jegyzéket böngészve szinte semmit nem sikerült felmutatni. A szász városokhoz képest kevésbé részletező, többnyire összegzésre törekvő (esetenként hanyagsággal jellemezhető) inventálás volt gyakorlatban, emellett a hódoltsági élet korlátozott lehetőségei és a levéltári forrásokat érő török pusztítás is a kutathatóság ellen dolgoztak. Valószínű, hogy a kassai és nyugat-dunántúli magyar anyanyelvű polgárok jegyzékeihez hasonlóan az Alföldön élőknél is joggal remélhetjük legalább néhány tankönyv, kalendárium, énekes- és imádságoskönyv, receptgyűjtemény vagy olcsó bibliai- és széphistória egykori meglétét.

Érdemes összevetni a térképet V. Ecsedy Judit művének három térképével.[201] A nyomdászok megjelenése is hasonlóan félköríves elhelyezkedést mutat a 16–17. században: a török megszállás alatt álló középső területeken fennálló viszonyok jól láthatóan nem kedveztek a nyomdaalapításnak, sem a könyvgyűjtésnek.

Nyugat-Európában a társadalom egészére kiterjedő olvasni tudás tömeges elterjedése (vagy inkább forradalma) csak a következő évtizedekre, 1750 és 1800 közé eset, ekkor alakult ki az a jelenség, amit modern értelemben vett olvasóközönségnek tekinthetünk.[202] Magyarországon 1770 körül nagyjából minden második faluban működött iskolamester, akitől a bibliai és kateketikai ismeretek, a zsoltáréneklés és jobb esetben a számolás mellett az alapfokú (silabizáló) olvasáskészséget is el lehetett sajátítani.[203] Ez az olvasási készség azonban korántsem lehetett elég ahhoz, hogy a falusi iskolában néhány telet eltöltő személy egy komolyabb, latin nyelvű teológiai szakszöveggel megbirkózzon.

Ha nem a könyvek útján, akkor hogyan juthatott el Kálvin tanítása a helvét hitvallású felekezetek többségét alkotó köznéphez? Ahogyan a 16-17. század folyamán drágán és nehezen beszerezhető anyanyelvű Bibliát nem olvashatta a hívek többsége maga, úgy Kálvin latinul nyomtatott teológiai fejtegetéseit sem.[204] Az írásbeliséget és a nyomtatott könyvet nélkülözni kénytelen gyüle-

[200] Gáborjáni Szabó Botond, *Biblia és olvasás = Biblia Sacra Hungarica: A könyv, „mely örök életet ád": 2008. november 21.–2009. március 29. Országos Széchényi Könyvtár*, szerk. Heltai János, Gáborjáni Szabó Botond, Bp., 2008, 68–69.

[201] V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., 1999, 36., 85., 151.

[202] Reinhard Wittmann, *Az olvasás forradalma a 18. század végén? = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, Bp., 2000, 321–347.

[203] Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 3. kieg. kiad., Bp., 1996, 94–99.

[204] Péter Katalin, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században*, Theológiai Szemle, 1985, 335–338. Az írásra Barcza József, Szigeti Jenő, Fabiny Tibor, Fekete Csaba, Fekete Károly, Márkus Mihály, Zsindely Endre tollából született reflexiókat lásd a Theológiai Szemle 1985. évfolyamának „Diszkusszió" rovatában.

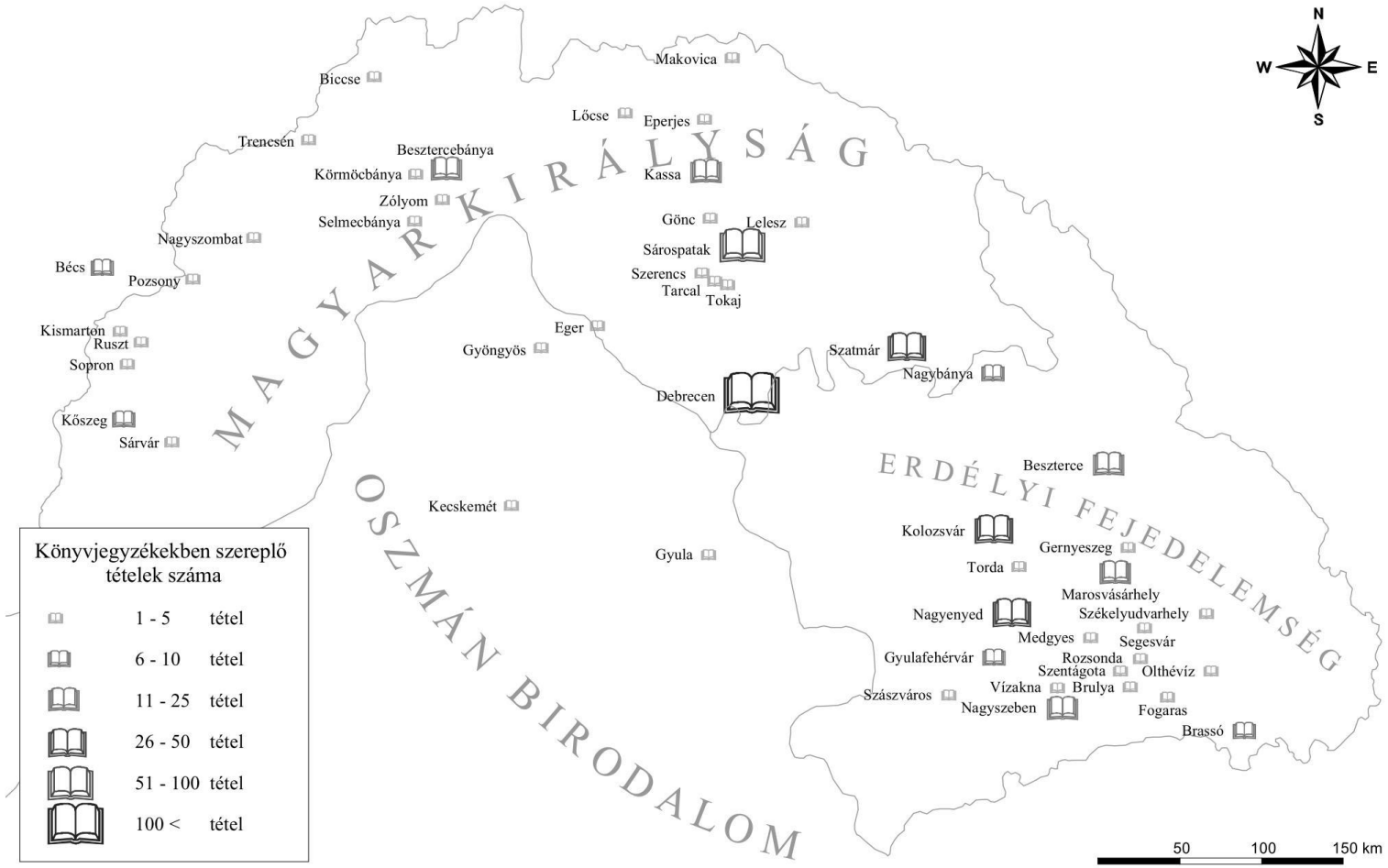

A 16–18. századi kárpát-medencei könyvjegyzékeken található Kálvin-művek földrajzi eloszlása.
A térképet szerkesztette dr. Novák Tibor

kezeti tagokhoz sokkal nehezebben és merőben más módszerekkel, szóbeli közvetítéssel, vagyis az élő igehirdetésen és az iskolai hittantanításon keresztül, a lelkészek és a tanítók közvetítésével juthattak el a kálvini gondolatok. Nemzedékek sora sajátította el például a református hit alapjait Siderius János kátéjából. Az 1597 és 1785 között legalább 33 kiadásban, több tízezer példányban megjelent népkönyv határozottan kálvini szellemben született. A hallás után, emlékezetből felmondott és a kátémagyarázó prédikációkban kifejtett hitelvek így válhattak az írástudatlanok identitásának részévé.[205]

* * *

„A kéziratos vagy a nyomtatott könyv szellemi javak, értékek tárgyiasítója. Az írásba, könyvekbe foglalással pedig e javak és értékek önálló életet kezdenek. Egy írásmű szinte minden egyes példányának más lehet a sorsa és a hatása. De abban megegyezik mindegyiknek a szerepe, hogy – akár a gyógyászat nyomjelző anyagai – követhetővé teszik az írással rögzített gondolatok, művelődési elemek útját a térben és a társadalomban."[206] Kálvin műveinek jelenléte a szervezetbe fecskendezett kémiai indikátorokhoz hasonlóan, látványosan feltárja előttünk, hogy a genfi reformátor gondolatai eljutottak a kora újkori Magyarország legkülönbözőbb társadalmi rétegeihez. A kutatás során a brassói evangélikus szász polgártól a felvidéki katolikus szerzetesig valamilyen formában felbukkantak a korabeli társadalom minden olvasni tudó rétegére vonatkozó adatok. A hazai reformátusok legfőképpen a lelkészek és tanítók közvetítésével, végső soron pedig az őket kibocsátó kollégiumok könyvtáraiból táplálkozva integrálhatták Kálvin tanítását.

Az 1930-as években Révész Imrének az évfordulók hevében mindent „kálvinizálni" igyekvő törekvések kritikájaként megfogalmazott véleménye szerint az előző évszázadokban alig ismerték a genfi reformátor műveit Magyarországon.[207] A Szenci Molnártól, Medgyesi Páltól és másoktól általa citált idézetekkel nehéz vitatkozni, azonban a másik oldalon ott áll a fentiekben bemutatott nem elhanyagolható mennyiségű könyvtömeg, amely a bibliakommentártól az *Institutió*n át Kálvin legkisebb értekezéséig felöleli a teljes

[205] Győri L. János, *Siderius János kátéjának művelődéstörténeti jelentősége* = Siderius János, *Kisded gyermekeknek való katekizmus*, szerk. Győri L. János, Debrecen, 2010 (Református művelődéstörténeti füzetek, 4), 6–30.

[206] Jakó Zsigmond, *Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, 1997, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 219.

[207] Lásd pl. az 1536-os *Institutio* magyar nyelvű jubileumi kiadásához írott előszavát: *Kálvin János Institutiója 1536*. Ford. Victor János, bevez. Révész Imre, Vasady Béla, Bp.,1936, (Református egyházi könyvtár, 19), LXVI–LXXV.; Többször is visszatért a kérdéshez a *„Tegnap és ma és örökké…": Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház multjából és jelenéből*, Debrecen, 1944 (A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata, 4-5) kötet tanulmányaiban is.

életművet. Az egykor létezett kora újkori könyvtáraink 5-10%-át képviselő töredékből közel félezer Kálvin-művet ismertünk meg. A forrásul szolgáló jegyzékek döntő többsége református közegben maradt fenn: a lelkészi, a tanári, és főként az alma materként szolgáló és ezáltal az egész egyház gondolkodását alapjaiban formáló iskolai könyvtárakban.

Kálvin direkt módon tetten érhető hatása több területen egyértelműen kimutatható, mint például a magyar rendi ellenállás elvi alapjainál.[208] Máshol alig, vagy egyáltalán nem. Részben azért, mert alapvetően másodlagos és áttételes volt, de némiképpen azért is, mert alapvető kutatások hiányoznak.[209] Közvetett hatását csak úgy lehetne feltárni, ha szisztematikusan megvizsgálnánk a korszak jelentősebb nyomtatott és kéziratos dokumentumait. A prédikátorok az anyanyelvű bibliai szöveg hiányában az íróasztalnál és a szószéken – ha a szükség úgy hozta – maguk fordították latinból az igehelyeket. Ennek mintájára vélhetően magyar nyelvre átültetett kálvini sorok is felszínre kerülnének. Filológiai eszközökkel több esetben kimutatták Kálvin tanításának jelenlétét. Szegedi Kis István *Loci communes*ében[210], legutóbb pedig Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliához írt elöljáró beszédében fedezték fel *Institutió*jának hatását.[211] Mivel a 16. századi helvét irányhoz tartozó egyházi írók többnyire csak a Szentírásra hivatkoztak, műveikben alig érhető tetten más tekintély, Kálvinra vonatkozó jelöletlen hivatkozások sorát rejtheti a régi magyar teológiai szakirodalom.[212]

Az Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez sorozat forrásként használt kötetei

11. A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése. Sajtó alá rend., függelék: Herner János, Monok István. Szeged, 1983. 645 p.

12. A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közreadja: Berlász Jenő. Sajtó alá rend., mutató: Keveházi Katalin, Monok István. Munkatárs: Varga András. Szeged, 1984. 343 p.

12/2. A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában. Szerk. Monok István. Bev. Ötvös Péter. Bibliográfia: Varga András. Szeged, 1992. 281 p.

12/3. A Dudith-könyvtár. Részleges rekonstrukció. Összeáll. és az előszót írta: Jankovics József, Monok István. Szeged, 1993. 207 p.

[208] Benda Kálmán, *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*, Helikon, 1971/3-4, 322–930.

[209] Hörcsik Richárd, 2009, 13–15.

[210] Kathona Géza, *Svájci theologiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben = Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, szerk. Bartha Tibor et al., Bp., 1973, 15–106. (Studia et acta ecclesiastica, 3)

[211] P. Vásárhelyi Judit, 2005, 33–41.

[212] Hörcsik Richárd, 2009, 25.

13. Magyarországi magánkönyvtárak I. (1533–1657). Sajtó alá rend. Varga András. Bp.–Szeged, 1986. IX, 259 p.

13/2. Magyarországi magánkönyvtárak II. (1580–1721). Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1992. VII, 329 p.

13/3. Magyarországi magánkönyvtárak III. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya. Sajtó alá rend. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. Bp.–Szeged, 2003. XXII, 570 p.

13/4. Magyarországi magánkönyvtárak IV. Pótlások. Sajtó alá rend. Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi. Szerk. Monok István. Bp., 2009. XV, 423 p.

13/5. Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1740–1750. Sajtó alá rend. Ceglédi László, Monok István. Szerk. Monok István. (előkészületben)

14. Partiumi könyvesházak 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah). Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. A kötetet és a mutatókat összeáll. Monok István, Varga András. Bp.–Szeged, 1988. 588 p.

15. Kassa város olvasmányai 1562–1731. Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1990. XII, 226 p.

16/1. Erdélyi könyvesházak I. Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604). Szerk. Monok István. Szeged, 1991. 171 p.

16/2. Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1991. X, 246 p.

16/3. Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1994. [1995] XVI, 375 p.

16/4.1. Erdélyi könyvesházak IV/1. = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt. Hrg. István Monok, Péter Örvös, Attila Verók. Bp.: OSZK, 2004. 698 p.

16/4.2. Erdélyi könyvesházak IV/2. = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/2. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750. Schäßburg, Kleinere Orte. Hrg. István Monok, Péter Örvös, Attila Verók. Bp.: OSZK, 2004. 698–1088. p.

16/5. Erdélyi könyvesházak V. Sajtó alá rend. Bíró Gyöngyi, Monok István, Sipos Gábor. Szerk.: Monok István. (előkészületben)

17/1. Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár. Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András. Szerk. Monok István, Varga András. Szeged, 1990. 330 p.

17/2. Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat 1632–1690. Sajtó alá rend. Farkas Gábor Farkas. Szeged, 1997. (Fejezetek az Eötvös Lóránd Tudományegyetem történetéből 18.) 381 p.

18/1. Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721. Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Red. von István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1994. (Burgenländische Forschungen. Sonderband XIII.) XI, 578 p.

18/2. Lesestoffe in Westungarn II. Forchtenstein (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt). Hrsg von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1996. (Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.) 312 p.

19/1. Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726. Sajtó alá rend. Zvara Edina. Szerk. Monok István. Szeged, 2001. 499 p.

19/2. Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750. Sajtó alá rend. Oláh Róbert. Szerk. Monok István. Bp., 2009. XIX, 397 p.

19/3. Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. Ferences könyvtárak 1681–1750. Függelék: Plébániák és más rendházak könyvtárai. Sajtó alá rend. Zvara Edina. Szerk. Monok István. Bp., 2008. XXVI, 383 p.

19/4. Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. Piarista könyvtárak. Sajtó alá rend. Koltai András (előkészületben).